

İbn Hacer'in *Lisānu'l-Mizān*'daki Şī'i Kaynakları

MUSTAFA MACİT KARAGÖZOĞLU

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Marmara University, Faculty of Theology, Türkiye
mkaragozoglu@marmara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-6950-3445>

MUHAMMED ENES TOPGÜL

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türkiye
Marmara University, Faculty of Theology, Türkiye
enes.topgul@marmara.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-3077-2610>

Öz

Bu makalede İbn Hacer'in zayıf ravilere dair meşhur eseri *Lisānu'l-Mizān*'daki Şī'i kaynak kullanımını incelenmektedir. Daha önce başka Sünni tarihçi ve hadis alimleri de Şī'i ricāl kaynaklarına başvurmuşlarsa da bu eserleri en yoğun kullanan müellif İbn Hacer olmuştur. O, *Lisānu'l-Mizān*'da Ebū Ca'fer eṭ-Ṭūsī başta olmak üzere 12 Şī'i ricāl alimine toplam 787 kez atıf yapmıştır. Şī'i kaynaklardan eklediği ravilerle *du'afā'* türünün kapsamını genişleten İbn Hacer, ravilerin Şī'iliklerini bizzat mezheplerine ait eserler üzerinden göstermiştir. *Lisān*'ın ilk üç cildinde yoğun olarak yer alan Şī'i ravilerin büyük çoğunluğu, eserin ilk telifinden sonraki gözden geçirme süreçlerinde müellif tarafından kitaba eklenmiştir. Makalede İbn Hacer öncesindeki Sünni müelliflerin Şī'i ricāl eserlerini kullanımı üzerinde durulduktan sonra İbn Hacer'in Şī'i kaynakları incelenmekte, *Lisān*'ın yazmaları üzerinden Şī'i ravilerin kitaba giriş serüveni ortaya koyulmakta ve Şī'i kaynaklardan yapılan nakillerin ravi tenkidindeki işlevi gösterilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İbn Hacer el-‘Asqalānī, Şī'a, *Lisānu'l-Mizān*, Ravi Tenkidi.

Ibn Hajar al-‘Asqalānī's Shī'i Sources in *Lisān al-Mizān*

Abstract

This article analyzes the use of Shī'i sources in Ibn Hajar al-‘Asqalānī's famous work on weak ḥadīth narrators, *Lisān al-Mizān*. While other Sunni historians and ḥadīth scholars had occasionally turned to Shī'i *rijāl* sources, Ibn Hajar used these works extensively. In *Lisān al-Mizān*, he cited 12 Shī'i *rijāl* authors, particularly Abū Ja'far al-Ṭūsī, 787 times in total. Thus, Ibn Hajar both expanded the scope of the *du'afā'* literature and demonstrated the Shī'i identity of the narrators through the Shī'i works themselves. It is also significant that most of the Shī'i narrators are included only in the first three volumes of *Lisān*, and that they were added to the book during the revision process following the first draft of the work. Addressing each of these issues, the article examines the usage of Shī'i sources by both Ibn Hajar and his predecessors.

Furthermore, it traces *Lisān's* revision process by consulting its authoritative manuscripts, and shows the function of quotations from the Shī'ī *rijāl* sources in ḥadīth-transmitter criticism.

Keywords: Ḥadīth, Ibn Ḥajar al-ʿAsqalānī, Shī'a, *Lisān al-Mizān*, Transmitter Criticism.

Giriş

Bu makale İbn Ḥacer el-Asqalānī'nin (ö. 852/1449) *cerḥ-ta'dīle* dair meşhur eseri *Lisānu'l-Mizān*'daki Şī'ī kaynak kullanımını incelemektedir. Söz konusu kaynakların tamamına yakını ricāl eseri olduğundan makalede Şī'ī ricāl kitaplarından *Lisān'a* intikal eden bilgilere odaklanılacaktır.¹ Bu konu iki açıdan önemlidir. İlk olarak, Sünni bakış açısıyla gerçekleştirilen ravi tenkidinde Şī'ī müelliflerden gelen bilgilere neden ve ne ölçüde yer verildiği sorusu incelenmeye değerdir. Şī'ī ricāl eserlerinin kullanımı söz konusu olduğunda İbn Ḥacer, Sünni müellifler arasında tek olmasa da benzersiz bir konuma sahiptir. Zira bu eserleri onun kadar yoğun kullanan başka bir Sünni münekkit bilinmemektedir.² İkinci olarak, Şī'ī kaynaklardan *Lisān'a* yapılan bilgi girişlerinin büyük kısmı İbn Ḥacer'in eseri ilk telifinden sonra talebeleriyle tekrar tekrar gözden geçirdiği uzun yıllar boyunca peyderpey metne eklenmiştir ve bu süreç talebelere ait nüshalar üzerinden izlenebilmektedir. Dolayısıyla *Lisān'daki* Şī'ī ricāle dair bilgilerin incelenmesi, 9./15. yüzyıla ait klasik bir eserin ilk müsveddeden nihai şeklini alana kadar geçirdiği telif evrelerini görmeye imkan sağlamaktadır.

İbn Ḥacer'in *Lisān'ı ez-Zehebī'nin* (ö. 748/1348) *Mizānu'l-İ'tidāl'i* üzerine yapılmış bir çalışmadır. Bu yüzden makalede öncelikle *ez-Zehebī* başta olmak üzere İbn Ḥacer öncesindeki Sünni müelliflerin Şī'ī ricāl eserlerini kullanımına değinilecek, sonrasında İbn Ḥacer'in bu eserlerden hangilerine *Lisān'da* başvurduğu belirlenerek atıf yoğunlukları hakkında değerlendirme yapılacaktır. Bazı Şī'ī yazarlar veya eserleri hakkında neredeyse hiçbir bilgi bulunmaması sebebiyle kaynakların hassasiyetle tespiti gerekmektedir. Ardından *Lisān'ın* beş yazma nüshası esas alınarak İbn Ḥacer'in Şī'ī kitaplara nasıl eriştiği ve onları hangi zaman aralıklarında kitabına dahil ettiği belirlenecektir. Ayrıca yaptığı atıflar Şī'ī kaynakların

1 *Lisān'da* ricāl türünde olmayan Şī'ī eser kullanımına dair az sayıdaki örnekten biri, eş-Şeyḫ el-Mufid'in (ö. 413/1022) damadı olan Ebū Ya'lā Muhammed b. el-Ḥasen el-Ca'ferī'ye (ö. 463/1071) yapılan atıftır. İbn Ḥacer, tercemesine de yer verdiği (*Lisānu'l-Mizān*, 7:83) bu zatın, kayınpederi hakkındaki gözlemlerini aktarmıştır (*Lisān*, 7:486).

2 İbn Ḥacer *Lisān'daki* kadar yoğun olmasa da başka kitaplarında da Şī'ī eserlere atıf yapmıştır. Örnekler için bkz. İbn Ḥacer, *Fethu'l-Bārī bi-Şerḫi Şaḫīhi'l-Buḫārī*, 18:258; İbn Ḥacer, *el-İşābe fī Temyīzi's-Şaḫābe*, 4:300; 7:274; İbn Ḥacer, *Nuzhetu'l-Elbāb fī'l-Elkāb*, 2:263; İbn Ḥacer, *Tehzību't-Tehzīb*, 2:360; 3:708.

bugün elimizde olan halleriyle karşılaştırılarak orada bulunup bulunmadıkları ve birebir alıntı mı oldukları yoksa mealen mi aktarıldıkları gibi sorular üzerinde durulacaktır. Son olarak Şī'i kaynaklara atıfların kitaptaki işlevi bağlamında şu sorulara cevap aranacaktır: *Lisān'a* Şī'i ricāl eserlerinden yapılan ilavelerin sebebi nedir? Bu nakiller *Lisān'daki* ravi biyografilerine ve genel olarak kitaba nasıl bir katkı yapmıştır? İbn Hacer atıfta bulunduğu Şī'i müelliflere ne ölçüde güvenmiştir?

Akademik literatürde İbn Hacer'in Şī'i kaynakları kullandığına dikkat çeken ilk kişi muhtemelen oryantalist Fritz Krenkow'dur (ö. 1952). O, *Lisānu'l-Mizān*'ın Haydarabad'da yapılan ilk neşri üzerine kaleme aldığı tanıtım yazısında İbn Hacer'in Şī'i ravileri en-Necāşī (ö. 450/1058) ve eṭ-Ṭūsī (ö. 460/1067) gibi Şī'i yazarların eserlerinden derlediğini belirtmiştir.³

Lisānu'l-Mizān'ın çeşitli neşirlerinin muhakkikleri de esere yazdıkları önsözlerde Şī'i kaynak kullanımına temas etmişlerdir. Bunlardan el-Mar'aşlī (ö. ?), İbn Hacer'in *Lisān'da* başvurduğunu tespit ettiği 11 Şī'i ricāl kitabını sıralamıştır.⁴ Neşre esas aldığı yazmalardan da bahseden el-Mar'aşlī, *Lisān*'ın en eski nüshası hicri 805 tarihli olsa da İbn Hacer'in 47 yıl boyunca çalışarak –vefat ettiği yıl olan– hicri 852'ye kadar esere müstakil terceme girişleri yapmayı sürdürdüğünü söylemiştir.⁵ Ne var ki muhakkik *Lisān*'ın telif sürecine ve metninin eksiksiz tespitine yarayacak olan nüshaları görme imkanı bulamamıştır. Belki kısmen buna bağlı olarak, İbn Hacer'in esere yaptığı ilaveler arasında ne oranda Şī'i ravinin yer aldığı sorusunu gündemine almamıştır. Son olarak el-Mar'aşlī'nin zikrettiği 11 kitaptan oluşan Şī'i eserler listesi hem eksiktir hem de listede yer alan en-Nevbaḥtī (ö. 310/922 [?]) Şī'i ricāl eseri sahibi olmayıp *Lisān'da* ona bir bilgi kaynağı olarak atıf yapılmamıştır.

Lisān'ın bir diğer muhakkiki 'Abdulfettāḥ Ebū Ğudde'nin (ö. 1997) serdettiği Şī'i kaynaklar listesi de kapsayıcılık iddiası taşımaz.⁶ Ancak o, el-Mar'aşlī'den farklı olarak Şī'i ravilerin eserde yer alması konusuna biraz daha fazla ve eleştirel bir bakışla eğilmiştir. Öncelikle Ebū Ğudde, İbn Hacer'in Şī'i ricāl kitaplarından bilgi/ravi ekleme işini kitabın belirli bir yerinden sonra (el-Ḥuseyn b. 'Alī b. el-Ḥuseyn [no: 2588] isimli raviden itibaren) aniden bıraktığının farkındadır. Ona göre bunun muhtemel sebebi İbn Hacer'in kitabı uzatmak istememesidir; çünkü söz konusu ravilerin

3 F. Krenkow, "İbn Hajar al-Asqalānī, Lisān al-Mizān," 542.

4 el-Mar'aşlī, *Fethu'l-Mennān bi-Muḳaddimeti Lisāni'l-Mizān*, 423-424.

5 el-Mar'aşlī, *Fethu'l-Mennān*, 9-10, 411-412.

6 Ebū Ğudde, "Taḳdimetu'l-Mu'teni bi'l-Kitāb," 105.

çoğunun Sünni kitaplarda rivayeti yoktur, bundan dolayı İbn Hacer'in yaptığı ilaveler faydasızdır.⁷ el-Mar'aslı'nın göremediği yazmalara da eriştiği için daha güvenilir bir *Lisân* neşri hazırlayan Ebû Ğudde, İbn Hacer'in hicri 805'te eserin ilk versiyonunu tamamladığını, sonrasında ise vefatına kadar ekleme-çıkarma ve tashihlerle eseri geliştirdiğini kaydeder.⁸ Ancak el-Mar'aslı gibi o da Şîî ravilerin esere eklenme süreciyle ilgilenmemiş, elindeki yazmaları bu gözle inceleme ihtiyacı duymamış ya da bazı nüshaları vefatına yakın bir zamanda edinebildiği için buna fırsat bulamamıştır. Ayrıca Şîî ravilerin eserdeki varlığını gereksiz bulsa da İbn Hacer'in bunlara hangi amaçla yer verdiğine dair görüş belirtmemiştir.

Türkçe literatürde *Lisân*'ı inceleyen az sayıdaki çalışmanın birinde şu görüşler dile getirilmiştir:

Lisânü'l-Mizân'ın kaynak açısından en dikkat çeken özelliği, Ahmed b. Ali en-Necâşî (ö. 450/1058) ve Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067) gibi önde gelen Şîî ricâl âlimlerinin kitaplarına çok sayıda atıf içermesidir. İbn Hacer "Bu şahsı Ebû Ca'fer et-Tûsî Şîî râviler arasında zikretmiştir" şeklinde veya benzeri ifadelerle Şîî ricâl kitaplarına referanslarda bulunur. Onun bu ifadelerinin râvinin cerh-ta'dîli açısından ne anlama geldiği çok açık olmasa da *Lisânü'l-Mizân* Şîî ricâl kitaplarına atıfta bulunma bakımından yalnızca duaîa literatürü içerisinde değil, Sünni müellifler tarafından yazılmış genel ricâl eserleri arasında da istisnai bir yerde durmaktadır.⁹

Burada da *Lisân*'daki Şîî kaynak kullanımına işaret edilmiş olsa da bu durumun sebepleri, amaçları, Sünni eserler arasında gerçekten bir istisna olup olmadığı ve Şîî ravilerin esere girme süreci hakkında herhangi bir tartışmaya yer verilmemiştir.

Bir başka çalışmada ise İbn Hacer'in Şîî literatürden eklediği raviler hakkında bizzat veya başka Sünni münekkitlelerden naklen herhangi bir değerlendirme yapmamasına işaret edilerek bunun sebebinin ilgili "ravilerin kimler olduğuna dair okuyucuyu bilgilendirmek ve daha kapsamlı bir araştırmayı sonraki araştırmacılara bırakmak olduğu" ileri sürülmüştür.¹⁰ İbn Hacer'in söz konusu raviler hakkında bizzat değerlendirme yapmadığına yönelik tespit doğru olmakla birlikte bunun

7 Ebû Ğudde, "Tağdimetu'l-Mu'tenî bi'l-Kitâb," 102, 105, 117.

8 Ebû Ğudde, "Tağdimetu'l-Mu'tenî bi'l-Kitâb," 121.

9 Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler: Duaîa Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, 183.

10 İsmail Kurt - Halil İbrahim Turhan, "En Az Bir Münekkit Tarafından Yalancılıkla Tenkit Edilen Hicrî İlk İki Asırdaki Râvilerin İncelenmesi," 196. Belirtilen sebepleri zikretmeksizin İbn Hacer'in ricâl yazımında Şîî literatürden yararlandığına dikkat çeken bir diğer çalışma için bkz. Halil İbrahim Turhan, "Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu," 367.

sebepleri ve anlamları hakkında du'afā' literatürünün genel özelliklerini ve *Lisān*'ın yazma nüshalarını da dikkate alan açıklamalara bu makalenin ilerleyen sayfalarında yer verilecektir.

Lisān'daki Şī'i kaynak kullanımı çağdaş Şī'i araştırmacıların da ilgisine mazhar olmuştur. Nitekim Şī'i ricāl sahasındaki çalışmalarıyla tanınan Ca'fer es-Subhānī, İbn Hacer'in kullandığı bazı Şī'i eserlerin günümüze ulaşmadığına dikkat çekmiştir.¹¹ Daha yakın tarihli neşredilen üç bölümlük bir makale dizisinde, İbn Hacer'in dört Şī'i ricāl kaynağından yaptığı nakiller bu kaynakların günümüzdeki matbu versiyonlarıyla karşılaştırılıp farklılıklar belirtilmiştir. 532 ravinin listelendiği çalışmada sayım-döküm ve Şī'i kaynaklardan nakil hakim unsurdur. Değerlendirme içeren az sayıdaki yerlerin birinde, İbn Hacer'in Şī'i kaynaklardan nakillerinin "ح" harfinden sonra yok denecek kadar azalmasının sebepleri hakkında a) Konunun Sünni bir araştırmacı için pek faydasının olmadığını düşünmesi, b) Kitabın tamamlanamamış olması, şeklinde iki ihtimal sunulmuştur.¹² Dört kitapla sınırlandırılan makalede *Lisān*'da geçen nakillerin –ve dolayısıyla ravilerin– tamamı ele alınmamıştır. Ayrıca, kitapta Şī'i ravilerin neden belli bir yerden sonra zikredilmediği sorusunun gündeme getirilmesi önemli olmakla birlikte soruya verilen cevaplar gerekçeleriyle açıklanmamış, *Lisān*'ın yazmalarından takip edilebilecek telif süreci gündeme getirilmemiştir.

Buraya kadar zikredilen çalışmalarda boşlukları müdellel biçimde doldurmayı amaçlayan bu makalenin genelinde dokümantasyon, metin analizi ve tümevarım yöntemleri kullanılmıştır. Şī'i ricāl müelliflerinin tespiti için ilk olarak İbn Hacer'in *Lisān*'da az veya çok atıf yaptığı Şī'i yazarlar kitabın tamamı taranmak suretiyle belirlenmiştir. İbn Hacer'in yakın talebesi es-Sehāvī'nin (ö. 902/1497) tarih sahasında yazılmış muhtelif kitapları türlerine göre zikrettiği listede¹³ yer alan Şī'i ricāl müelliflerinin tamamının belirlenen kümede bulunduğu görüldükten sonra, Şī'i bibliyografya kitaplarında bu isimlere ricāl kitabı nispet edilip edilmediğine bakılmış ve neticede nihai bir Şī'i ricāl müellifleri listesine ulaşılmıştır. Sonra bu müellifler İbn Hacer ve öncesindeki Sünni alimlere ait tarih ve hadis ricālî kitaplarında "el-Mektebetu's-Şāmīle" programı üzerinden alternatif isimleriyle taranmıştır. Çıkan yüzlerce netice gözden geçirilip ayıklanmış ve kendi içlerinde mukayeseli olarak incelenmiştir. İbn

11 Ca'fer es-Subhānī, *Külliyāt fī İlmī'r-Ricāl*, 112.

12 Muhammed Bākır Melikyān, "Lisānu'l-Mizān ve'l-Maşādiru'r-Ricāliyye fī'l-Medreseti'l-İlmāmiyye I," 29.

13 Şemsuddīn es-Sehāvī, *el-İ'lān bi't-Tevbīh li-men Zemme Ehle't-Tārīh*, 351-352.

Ḥacer'in yaptığı nakilleri kontrol çinse Şīī eserlerden ileride belirtilecek sayıda seçme yapılarak *Lisān* ile aralarında karşılaştırma yapılmıştır. Şīī kaynaklardan gelen bilgilerin *Lisān*'daki işlevini tespit için Şīī biyografilerin tamamı yeniden okunarak analiz edilmiştir. Burada tek tek örneklerden hareketle genel yönelimler belirlenmeye çalışılsa da *Lisān*'ın ait olduğu du'afā' türünün özelliklerini esas alan tümdengelimci yorumlara da yer verilmiştir.

Makalede özellikle Şīī ravilere dair bilgilerin *Lisān*'a giriş tarihini belirlemek üzere eserin yazma nüshalarına başvurulmuştur. Bu amaçla her biri İbn Ḥacer'in yakın öğrencisi olan el-Bedrānī (ö. 837/1433) (BM), İbn Ḥassān (ö. 855/1451) (İH), el-Ḳalkaşendī (ö. 871/1467) (K), İbn Ḳamer (ö. 876/1471) (İK) ve el-Bikā'ī'nin (ö. 885/1480) (B) nüshalarına parantez içlerinde belirtilen harflerle atıf yapılmıştır.

Makalenin bulgularına geçmeden önce, Şīīlikle irtibatı açık olan çoğu müellifin aksine Şīī kimliğini belirleme konusunda zorluklar bulunan Ebū'l-'Abbās İbn 'Uḳde'ye (ö. 332/944)¹⁴ temas edilmelidir. İbn 'Uḳde'nin Sünni münekkitler tarafından vurgulanan Şīī eğilimleri Şī'a'ya ait fihrist türü çalışmalarda Zeydī-Cārūdī şeklinde nitelenmesiyle teyit edilmektedir. Bundan dolayı *Lisān*'da Şīī ravilerle ilgili görüşlerine başvuru İbn 'Uḳde'nin onlar hakkındaki eserleri, bu makalede İbn Ḥacer'in Şīī kaynakları arasında sayılmıştır.¹⁵ Diğer taraftan İbn 'Adī (ö. 365/976), İbn Mende (ö. 395/1005) ve el-Ḥaṭīb el-Bağdādī (ö. 463/1071) gibi pek çok Sünni müellif, İbn 'Uḳde'nin Sünni raviler hakkındaki görüşleri için onun *et-Tārīḥ*'ine başvurmuştur. İbn 'Uḳde'yle ilgili tenkitlerin farkında olan bu alimler onu genellikle Şīī ricāl kaynağı olarak değil, Sünni raviler hakkında bir bilgi kaynağı olarak ve diğer münekkitlerle uyumunu gözeterek kullanmışlardır. Bu sebeple, kendisinin Sünni münekkitlerden farksız bir şekilde ictibas edilmesi ve kimilerince Sünniliğe yakın görülmesi nedeniyle aşağıdaki ilk başlık olan "İbn Ḥacer Öncesinde Sünni Müelliflerin Şīī Ricāl Eserlerini Kullanımı" bölümünde İbn 'Uḳde dikkate alınmamıştır. *Lisān*'da ise İbn 'Uḳde'ye bir Şīī ricāl alimi olarak atıf yapılan yerler esas alınmış, Sünni ravilere dair değerlendirmeler istatistiklere dahil edilmemiştir. Bütün

14 Hakkında bkz. el-Ḥaṭīb el-Bağdādī, *Tārīḥu Medīneti's-Selām*, 6:147-159; Şemsuddīn ez-Zehebī, *Mizānu'l-İ'tidāl fī Nakdi'r-Ricāl*, 1:156-157; ez-Zehebī, *Siyeru A'lāmī'n-Nubelā*, 15:340-355; İbn Ḥacer, *Lisān*, 1:603-606; S. Kemal Sandıkcı, "İbn 'Uḳde," *DİA*, 20:427-428; Jonathan Brown, "A Man for All Seasons: Ibn 'Uḳda and Crossing Sectarian Boundaries in the 4th/10th Century," 139-144.

15 Bkz. aşağıda 2.1.2.6 no'lu başlık.

bunlara rağmen İbn 'Ukde'nin durumunu nihai olarak ortaya koyan müstakil bir çalışmanın yapılması gereklidir.

Hemen aşağıda, makalenin omurgasını oluşturan *Lisān*'daki Şī'i kaynaklar konusuna temel teşkil etmek üzere, Şī'i ricāl literatürünün erken dönemdeki gelişimi ana hatlarıyla özetlenip İbn Hacer'den önceki Sünni alimlerin bu kaynakları kullanımı üzerinde durulacaktır. İkinci başlıkta İbn Hacer'in *Lisān*'daki Şī'i kaynaklarına odaklanılacak, son başlıkta ise Şī'i ricāl atıflarının anlam ve işlevine değinilecektir.

1. Sünni Eserlerde Şī'i Ricāl Kaynakları

Sünni müelliflerin eserlerinde Şī'i ricāl kaynaklarından ne ölçüde yararlandığını görebilmek için Şī'i ricāl literatürünün gelişimini kısaca hatırlamakta fayda vardır. Bu literatürün "İbn Faḍḍāl el-Kebīr" diye bilinen el-Ḥasen b. 'Alī b. Faḍḍāl'ın (ö. 224/838) *Kitābu'r-Ricāl*'i gibi en erken örnekleri 3./9. asırda verilmiş olup günümüze ulaşmadıkları için muhtevaları hakkında fazla bir şey söylemeye imkan yoktur. 3./9. asrın sonlarına, yani büyük oranda gaybet-i suḡrā dönemine tarihlenebilecek el-Berķī'nin (ö. 274/887 veya 280/893) *et-Ṭabaḳāt* ya da *Ricāl*'i, Aḥmed b. 'Alī el-'Aḳīḳī'nin (ö. 280/893) *Kitābu Tāriḫi'r-Ricāl*'i ve "İbn Faḍḍāl es-Saḡīr" diye bilinen 'Alī b. el-Ḥasen b. Faḍḍāl'ın (ö. 280/893-4 civarı) *Kitābu'r-Ricāl*'inin yanı sıra Sa'd b. 'Abdullāh el-Ḳummī'nin (ö. 301/913-4) ve Ḥumeyd b. Ziyād el-Kūfī'nin (ö. 310/922) eserlerinde yavaş yavaş ravileri Hz. Peygamber'den başlayıp imam sırasını gözeterek sıralama düşüncesi görülmeye başlanır.¹⁶ Bu eserlerden günümüze ulaşan tek örnek olan el-Berķī'nin kitabında ravilerin imamlarla irtibatları esas alınarak dizilmeleri ve güvenilirlikleri hakkında sınırlı sayıda değerlendirmeye yer verilmesi söz konusu çalışmalarda Sünni kitaplardakine benzer bir *cerḫ-ta'dīl* gayretinin bulunmadığını düşündürmektedir.

Önceleri Sünni iken Şī'iliği benimseyen Muḥammed b. Mes'ūd el-'Ayyāşī'nin (ö. 320/930 [?]) ve Naşr b. Şabbāḫ el-Belḫī'nin (ö. 4./10. asrın ilk çeyreği) *Ma'rifetu'n-Nāḳilīn* adlı eserleri ise raviler hakkında dönemin Sünni ḡu'afā' eserleri gibi isnadlı değerlendirmeler içermesi yönüyle yukarıda belirtilen telif tarzının dışında metinler olmalıdır. Bu ihtimali doğrulayan delil, onların öğrencisi el-Keşşī'nin (ö. 4./10. asrın ilk yarısı) özellikle el-'Ayyāşī'den yoğun biçimde yararlanarak oluşturduğu

16 Erken Şī'i ricāl literatürü hakkında kısa değerlendirmeler için bkz. Liyakat Takim, "The Origins and Evaluations of Hadith Transmitters in Shi'i Biographical Literatures," 27-29; Muhammed Enes Topgöl, *Erken Dönem Şī'i Ricāl İlmî: Keşşî Örneği*, 289-292.

Ma'rifet'sidir. El-Keşşî'nin eseri, ravilerin imamlarla irtibatını dikkate almakla birlikte tercemelerin raviye ilişkin haberlerle kurgulanması yönüyle, sadece imamların ashabının isimlerini sıralayan önceki ve sonraki Şîî ricâl ve *ṭabaḳāt* eserlerinden farklıydı. İbn Hacer'in de faydalandığı el-Keşşî'nin kitabından sonra Şîî ricâl literatürünün günümüze ulaşan ilk örneği eṭ-Ṭūsî'nin *Ricâl*'i olup büyük ölçüde el-Berḳî'nin kitabını andırır. *Ricâl*'de zaman zaman ravileri değerlendiren cümlelere yer verilse de bu değerlendirmelerin kaynakları belirsizdir. el-Berḳî ve eṭ-Ṭūsî'nin telif tarzı sonraki alimler tarafından da sürdürülmüştür. Diğer taraftan Şîî literatürde İbnu'l-Ğaḳā'irî'nin (ö. 5./11. asır) metni gibi sadece zayıf ravileri derleyen çalışmalar yapılmış, ayrıca sonraki dönemlerde İbn Dāvūd el-Ḥillî (ö. 707/1308) ve el-'Allāme el-Ḥillî'nin (ö. 726/1325) eserlerinde olduğu gibi ravilerin sika (*memdūḥ*) ve zayıf olmak üzere iki gruba ayrılarak zikredildiği kitaplar derlenmiştir.

Burada "Fihrist" türü eserlere de temas edilmelidir. En-Necāşî ve eṭ-Ṭūsî'ye ait olan alfabetik düzenlenmiş *el-Fihristler*, temelde Şîî geleneğin etraflı bir kitabiyata sahip olmadığı ithamına cevap vermek için yazılmışsa da bu kitaplarda erken müelliflerin *cerḥ-ta'dîl* durumlarına ilişkin bilgilere yer verilmiştir. Muntecebuddîn İbn Bābeveyh (ö. 585/1190'dan sonra) ve İbn Şehrāşüb'un (ö. 588/1192) aynı minvaldeki eserleri de bu çerçevede anılabilir.¹⁷

Son olarak Şîî müelliflerin kaleme aldıkları şehir tarihlerine ve bunların bir örneği olarak Yaḥyā İbn Ebî Ṭay'ın (ö. 630/1232 [?]) kitabına dikkat çekilebilir. Halepli ulema hakkındaki bu metin günümüze ulaşmasa da sonraki müelliflerin ondan aktardıkları, İbn Ebî Ṭay'ın bölgedeki Şîî alimlerin biyografilerine yer verdiğini göstermektedir.¹⁸

Yukarıdaki tarihsel tasvirde anlaşılabileceği üzere Sünnî yazarların Şîî ricâl eserlerine atıf yapmaları 4./10. asırdan önce imkansız değilse de nadir bir durumdur. Nitekim tespitlerimize göre en erken olarak Sünnî tarihçi İbn Yūnus el-Mısrî (ö. 347/958) *Tārīḥ*'inde 'Alî b. el-Ḥāsen b. Faḳḳāl'a bir kez bir ravi hakkında *cerḥ-ta'dîl* içermeyen bilgi verirken atıf yapmıştır.¹⁹ ed-

17 Şîî ricâl literatürü hakkında daha fazla bilgi için bkz. Necmettin Oğur, "Şia'da Ricâl İlminin Gelişimi ve Bu Alanda Yapılan Çalışmalar", 50-141; Mehmet Eren, *Şia'da Hadis Ricâlî İlmi*, 30-147; İbrahim Kutluay, *İmâmiyye Şiâsi'na Göre Cerh ve Ta'dîl*, 155-182.

18 Bkz. dipnot 22-28.

19 İbn Yūnus eṣ-Şādefî, *Tārīḥu İbn Yūnus el-Mısrî*, 1:119. Eserin muhakkikinin metinde geçen İbn Faḳḳāl'ın Mısır kadısı Mufaḳḳāl b. Faḳḳāle olabileceği yönündeki görüşü isabetli değildir. İbn Mākūlā da (ö. 475/1082'den sonra) İbn Yūnus üzerinden İbn Faḳḳāl'ın görüşünü nakletmiştir: İbn Mākūlā, *el-İlmāl fî Raf'i'l-İrtiyāb 'ani'l-Mu'telif ve'l-Muḥtelif mine'l-Esmā' ve'l-Kunā ve'l-Ensāb*, 2:290. "İbn

Dāraḳuṭnī (ö. 385/995) ise *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*te dört ayrı ravi hakkında 'Alī b. el-Ḥasen b. Faḍḍāl'a atıf yapmıştır.²⁰ Söz konusu ravilerin hepsinin Şī'i olmasından hareketle, ed-Dāraḳuṭnī'nin genellikle "zekerahū İbn Faḍḍāl" ifadesiyle nakilde bulunduğu İbn Faḍḍāl'ın Şī'liğinin farkında olduğu söylenebilir. Nitekim Şī'i müelliflere Şī'i raviler hakkında müracaat etme tavrı sonraki Sünni münekkitlerin bir kısmında da görülecektir. Yapılan nakiller, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*'in konusuyla uyumlu olarak, ravi isimlerinin doğru tespit edilerek birbirleriyle karıştırılmasının önüne geçmeye matuftur. Bazı nakillerin içinde ravinin tabakasını belirlemek üzere hoca ve talebeleri de zikredilmiş olsa da *cerḥ-ta'dille* ilgili herhangi bir hüküm yer almamaktadır.

Şī'i ricāl müelliflerine yapılan sonraki atıflar daha ziyade tarih kitaplarında, özellikle de edebiyat ve şehir tarihçiliğine dair eserlerde bulunur. Örneğin Yāḳūt el-Ḥamevī (ö. 626/1229) genellikle edebiyatçılardan bahsettiği *Mu'cemu'l-Udebā*'sında (*İrşādu'l-Erib*) sekiz yerde eṭ-Ṭūsī'nin *el-Fihrist*'ine atıf yapmıştır.²¹ Şī'iler arasında edebî yönü güçlü olan kimselerin bulunması, onlar hakkında Şī'i kaynaklara başvurulmasının temel sebebidir. Benzer şekilde, Şī'i bir müellif belirli bir şehrin ricālî hakkında kitap yazmışsa sonraki Sünni tarihçiler –bilhassa şehir tarihçileri– bu tür eserlerden ihtiyatlı bir şekilde olsa da yararlanmışlardır. Nitekim İbnu'l-'Adīm (ö. 660/1262) Halep tarihine dair önemli kaynaklardan biri olan *Buḡyetu't-Ṭaleb*'inde, yukarıda geçen İbn Ebī Ṭay'ın Halep tarihi hakkındaki eserinden dört yerde nakilde bulunmuştur.²² Ebū Şāme el-Maḳdisī (ö. 665/1267) *er-Ravḍateyn*'inde aynı kitaba çoğu, Suriye'nin siyasi ve sosyal tarihiyle ilgili olmak üzere 75-80 civarında atıf

Faḍḍāl" diye yapılan atıfların baba el-Ḥasen b. 'Alī b. Faḍḍāl'dan ziyade 'Alī b. el-Ḥasen b. Faḍḍāl'a gitmesi hakkında aşağıya bkz.

20 ed-Dāraḳuṭnī, *el-Mu'telif ve'l-Muhtelif*, 1:432; 2: 775, 822; 4: 2093. İbn Mākūlā herhangi bir kaynak belirtmese de çok büyük ihtimalle ed-Dāraḳuṭnī üzerinden İbn Faḍḍāl'ın buradaki görüşlerinden üçünü nakleder: İbn Mākūlā, *el-İkmāl*, 2:54, 317; 7:257. El-'İrāḳī ise ilk üç ravi hakkındaki bilgiyi açıkça ed-Dāraḳuṭnī ve İbn Mākūlā'dan naklen vermiştir: Zeynuddin el-'İrāḳī, *Zeyl 'alā Mizāni'l-İ'tidāl*, 131-132, 145, 148.

21 Yāḳūt el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-Udebā*, 1:165, 174, 199; 4:1641, 1644, 1728, 1729; 5:2338. *Mu'cemu'l-Udebā*' İbn Hacer dahil olmak üzere pek çok müellifin elinin altındaki kaynaklardan biridir. Yāḳūt'un eṭ-Ṭūsī'ye yaptığı atıfların benzerlerine sonraki Sünni eserlerde de rastlanabilir. Mesela bkz. İbnu's-Sā'ī, *ed-Durru's-Şemin fi Esmā'i'l-Muşannifin*, 243, 251, 285; Şalāhuddīn eṣ-Şafedī, *el-Vāfi bi'l-Vefeyāt*, 5:199, 200; 6:79, 133, 134; 20:98; 27:56.

22 Genellikle "ḳara'tu bi/min-ḥaṭṭi Yahyā ..." ifadesiyle yapılan bu nakiller için bkz. İbnu'l-'Adīm, *Buḡyetu't-Ṭaleb fi Tārīhi Halep*, 7:3377-3378, 3473; 10: 4527, 4609.

yapmıştır.²³ İbn Ebî Tay'ın Şî'liğinin farkında olan Ebü Şâme'ye²⁴ benzer şekilde İbnü'l-Fuvaṭî (ö. 723/1323),²⁵ eş-Şafedî (ö. 764/1363)²⁶ ve İbn Keşîr de (ö. 774/1373)²⁷ onun eserlerinden faydalanmışlardır.²⁸ İlgili atıflar incelendiğinde, 6./12. asır Halep'i hakkında bir bilgi kaynağı olarak öne çıkan İbn Ebî Tay'a genellikle bu dönemdeki Halep ricālî –özellikle de Şî'iler– hakkında başvurulduğu görülür. Ancak bunlar söz konusu kitapların konusu gereği *cerh-ta'dille* değil, tarih alanıyla ilgilidir.²⁹

İbn Hacer'e geçmeden önce ez-Zehebî'nin Şî'î ricāl kaynaklarıyla ilgisine değinilmelidir. Zira ez-Zehebî hadis ilminde olduğu gibi tarih alanında da önemli bir isimdir ve ayrıca İbn Hacer *Lisānu'l-Mizān*'ı onun eseri *Mizānu'l-İ'tidāl* üzerine bina etmiştir. Ez-Zehebî *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'* ve *Tārihu'l-İslām*'ında zaman zaman en-Necāşî, eṭ-Ṭūsî ve İbn Ebî Tay gibi Şî'î ricāl müelliflerine atıf yapmıştır.³⁰ Bu atıfların tamamına yakını Şî'î kimliği ile maruf kimselerin biyografilerinde geçmektedir. Mesela Şî'liği bilinen el-Ğadā'irî'nin (ö. 411/1020) talebeleri arasında en-Necāşî ve eṭ-Ṭūsî'yi zikreden ez-Zehebî daha sonra onların, hocaları hakkındaki görüşlerine yer vermiş,³¹ başka bir Şî'î müellif hakkında da eṭ-Ṭūsî'nin eserinden bilgi nakletmiştir.³² Ez-Zehebî'nin bu nakilleri doğrudan değil üçüncü şahısların eserleri üzerinden yapmış olma ihtimali, mesela eṭ-Ṭūsî'nin *el-Fihrist*'i

23 Bazı örnekler için bkz. Ebü Şâme el-Makdisî, *Kitābu'r-Ravḍateyn fi Aḥbāri'd-Devleteyn en-Nūriyye ve's-Şalāhiyye*, 1:304, 318, 320, 345, 348, 383; 2:184, 268, 339, 415, 424; 3:26, 31, 34, 54, 56, 63, 66, 72, 75, 94, 99.

24 Ebü Şâme, *Kitābu'r-Ravḍateyn*, 2:118.

25 İbnü'l-Fuvaṭî, *Mecma'u'l-Ādāb fi Mu'cemi'l-Elkâb*, 1:490; 2:203; 4:135. İlhanlı Devleti bünyesinde görev alan İbnü'l-Fuvaṭî'nin Şî'ilerle iyi ilişkiler kurduğu söylenmiştir. Bkz. Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fuvaṭî," *DİA*, 21:47-49.

26 eş-Şafedî, *el-Vāfi*, 4:118; 10:230; 11:117; 12:226-227; 17:366.

27 Ebü'l-Fidā' İbn Keşîr, *el-Bidāye ve'n-Nihāye*, 16:454, 455, 475.

28 el-'Aynî'nin (ö. 855/1451) *İkdu'l-Cumân*'daki atıflarının ise Ebü Şâme'nin *er-Ravḍateyn*'i üzerinden olduğu anlaşılmaktadır. Örnekler için bkz. Bedruddîn el-'Aynî, *İkdu'l-Cumân fi Tārihi Ehli'z-Zamân: el-'Aşru'l-Eyyübî*, 1:64, 86, 94, 112, 123, 136.

29 Yukarıdakiler kadar net kullanımlar olmamakla birlikte şu iki örneğe de işaret edilebilir. el-Ḥaṭîb el-Bağdādî, İbnü'l-Meḥāmîlî (ö. 415/1024) hakkında eş-Şerîf el-Murtaḍā'nın (ö. 436/1044) naklettiği bir hadiseye yer verir: el-Ḥaṭîb el-Bağdādî, *Tārih*, 6:26; ayrıca bkz. ez-Zehebî, *Siyer*, 17:404; ez-Zehebî, *Tārih*, 9:248; Tācuddîn es-Subkî, *Ṭabakātu's-Şāfi'iyyeti'l-Kubrā*, 4:49. Burada el-Murtaḍā yalnızca nakleden konumundadır ve kitabına başvurulduğuna dair bir işaret yoktur. Bir diğer tarihçi İbn 'Asākir ise aynı senede doğan kişilerin isimlerini topluca zikrettiği bir yerde, Abbasiler döneminde devlet adamlığı yapan Muḥammed b. 'Abdullāh b. Ṭāhir'in (ö. 253/867) doğum tarihini Şî'î âlim Ebü'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed eş-Şābuṣṭî'den (ö. 399/1008) nakletmiştir: Ebü'l-Kāsim İbn 'Asākir, *Tārihu Medineti Dımaşk*, 13:392. eş-Şābuṣṭî hakkında bilgi için bkz. aşağıda 2.1.4 no'lu başlık.

30 ez-Zehebî, *Siyer*, 15:222, 352; 16:289; 17:329, 344; 18:141; 19:500; 21:166; ez-Zehebî, *Tārih*, 4:653; 7:521; 9:194, 216; 13:235, 597.

31 ez-Zehebî, *Siyer*, 17:329; ez-Zehebî, *Tārih*, 9:194.

32 ez-Zehebî, *Siyer*, 16:289.

hakkında “ra’eytu (gördüm)” ifadesini kullanmasıyla ortadan kalkmaktadır.³³ Dikkat çeken bir diğer husus, ez-Zehebî'nin Şī'i ricāl eserlerine *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'* ve *Tārīh*'te az da olsa başvurmasına rağmen *Mizānu'l-İ'tidāl*'de onları neredeyse³⁴ hiç kullanmamasıdır.³⁵ Nitekim o, *Tārīh*'inde yer verdiği Şī'i bir alim hakkında “Şeyhu'r-Rāfiḍa ve 'ālimuhum” diye nitelediği³⁶ Ebū'l-Feth Muḥammed b. 'Alī el-Kerāciki'ye (ö. 449/1057) atf yaptığı halde³⁷ *Mizānu'l-İ'tidāl*'e aynı kişiyi almadığı için el-Kerāciki'yi zikretmesine de lüzum kalmamıştır. Bu durum muhtemelen yazarın söz konusu kitapları yüklediği farklı anlamlardan kaynaklanmıştır. *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'* ve *Tārīh* tarihî bilgi vermeyi ve görüşlerinin isabetli olup olmadığına bakılmaksızın İslam ilim geleneklerinde öne çıkmış şahsiyetleri tanıtmayı amaçlarken *Mizānu'l-İ'tidāl* kişilerin hadis rivayetindeki durumlarını tespit etmeye daha fazla odaklanmıştır. Hadisçi olmayan bazı isimleri içerse de³⁸ *Mizānu'l-İ'tidāl*'in bu iki eserden farklılığı açıktır.

Netice itibarıyla İbn Hacer öncesinde bazı Sünni müelliflerin Şī'i ricāl eserlerini sınırlı bir şekilde kullandıkları ve genellikle tarih ve ricāl kitaplarında rastlanan bu kullanımlarda Şī'i kimseler hakkında bilgi vermeyi amaçladıkları söylenebilir. Ancak Şī'i kitaplardan nakledilenler

33 ez-Zehebî, *Siyer*, 18:335.

34 “Neredeyse” diyerek küçük bir ihtimal bırakılması ez-Zehebî'ye aidiyeti şüpheli iki tercemeden kaynaklanır. *Lisānu'l-Mizān* neşrinde ez-Zehebî'nin *Mizān*'ında bulunan tercemeler rumuzsuz zikredilirken el-'Irāki'nin *Zeyl*'ine ait olanlar “3”, İbn Hacer'e ait olanlar ise “3” rumuzuyla gösterilmiştir. Dolayısıyla İbn Faḍḍāl'a atf içeren ve herhangi bir rumuz kullanılmamış olan 77 nolu İbrāhīm b. Ebī Bekr b. Ebī's-Semmāl tercemesinin *Mizān*'a ait olması gerekirdi (İbn Hacer, *Lisān*, 1:251). Halbuki *Mizān* neşirlerinde bu raviye yer verilmediği gibi *Lisān*'ın Ebū Ğudde'nin esas aldığı el-Kalkaşendî nüshası dışındaki bazı yazmalarında ilgili ravinin baş tarafında “3” rumuzunun kullanıldığı görülür (İK, v. 3b; İH, v. 15a).

eṭ-Ṭūsî'ye atf yapılan rumuzsuz 644 nolu Aḥmed b. 'Alī b. el-Ḥaṣīb tercemesi ise biraz daha karışık bir örnektir. Muhakkik Ebū Ğudde düştüğü notta eṭ-Ṭūsî'nin ez-Zehebî'nin kaynakları arasında bulunmadığını ve bu tercemeyi *Mizān*'da bulamadığını söyler (İbn Hacer, *Lisān*, 1:542). Ancak *Lisān* yazmalarında bu terceme ez-Zehebî'ye ait görünmektedir (BM-1, v. 39a; K-1, v. 64b; İH, v. 83a). Öte yandan ilgili terceme *Mizān*'ın Bicāvi neşrinde hiç yer almazken Muḥammed Rıḍvān Araksūsî neşrinde esas alınan yazmalarında yalnızca birinde geçmektedir (ez-Zehebî, *Mizān*, 1:144). Sayılan hususlar, eṭ-Ṭūsî'ye yapılan bu atfın ez-Zehebî'ye aidiyetini en azından şüpheli hale getirir. Sonuç olarak, bize göre her iki tercemenin İbn Hacer'e ait sayılması daha isabetliyse de özellikle ikincisindeki şüpheli durumdan dolayı makalede ihtimalli bir dil kullanılmıştır.

35 Kāsim 'Alī Sa'd da *Mizānu'l-İ'tidāl*'in kaynaklarını tespit eden çalışmasında ez-Zehebî'nin atf yaptığı herhangi bir Şī'i ricāl kaynağından bahsetmez. Bununla birlikte ez-Zehebî, yukarıda durumuna dikkat çekilen İbn 'Uḳde ile ricāl türü dışında eser vermiş 'Abbād b. Ya'kūb er-Ravācinî (ö. 250/864) gibi bazı Şī'i müelliflere atf yapmıştır. Bkz. Kāsim 'Alī Sa'd, *Mevāridu'l-Ḥāfiẓ ez-Zehebî fī Kitābihī Mizān'l-İ'tidāl fī Naḳdi'r-Ricāl*, 293-5, 519-20.

36 ez-Zehebî, *Siyer*, 18:121.

37 ez-Zehebî, *Tārīh*, 10:558.

38 Bkz. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 171.

ravilerin *cerh-ta'dil*inde temel bir veri olarak kullanılmamış, olsa olsa Şî'îliği bilinen kişiler hakkında yardımcı birer tarihî malumat kabılinden zikredilmiştir. Peki, İbn Hacer'in Şî'î kaynak kullanımını nasıldı ve kendinden önceki teamülden ne ölçüde farklılaşmıştı? Bu sorunun cevabı bir sonraki bölümün konusunu teşkil etmektedir.

2. *Lisānu'l-Mizān*'da Şî'î Ricāl Kaynakları

2.1. Şî'î Ricāl Müelliflerinin Tespiti

Ebū Ğudde'nin sayımına göre *Lisān*'da toplam 9.156 isme yer veren İbn Hacer, bunların 671'inde, aşağıda haklarında bilgi verilecek 12 Şî'î ricāl eseri müellifine atıf yapmıştır. Aynı ravinin biyografisinde birden fazla müellife yapılan atıflar dikkate alındığında toplam atıf sayısı 787'ye ulaşmaktadır. Ayrıca 21 yerde İbn Hacer kaynağını tasrih etmeden Şî'î ricāl eserlerine başvurmuştur ki onun bu kullanımlarına değerlendirme kısmında değinilecektir. Belirlenen 671 raviden 56'sı *Mizān* metninde tercemesi kayıtlı olan isimlerdir ve İbn Hacer bu tercemelere Şî'î kaynaklardan bilgi ilavesinde bulunmuştur.³⁹ 11 ravi tercemesi el-'İrākī'nin (ö. 806/1404) *Zeylu'l-Mizān*'ından alınmış, bunların biri dışında tamamına Şî'î ricāl bilgi girişleri İbn Hacer tarafından yapılmıştır. Geriye kalan 604 tercemeyi ise bizzat İbn Hacer *Mizān*'a eklemiştir. Özetle ifade etmek gerekirse *Lisān*'da Şî'î ricāl kaynaklarına yapılan 787 atfın biri hariç tamamı İbn Hacer'in tasarrufudur. Ayrıca –yine Ebū Ğudde neşrine göre– *Lisān*'daki ilgili atıfların oldukça büyük bir kısmı eserin ilk üç cildinde yer alır.

İbn Hacer'in atıf yaptığı Şî'î ricāl müellifleri aşağıda üç grup halinde sunulmuştur. Grupların belirlenmesi ve her grubun kendi içinde sıralanmasında atıf yoğunluğu esas alınmıştır. Üçüncü bir yazar üzerinden yapılan dolaylı atıflar dikkate alınmamıştır. Şî'î ricāl müellifleri ve eserleri hakkında çok kısa bilgi verildikten sonra İbn Hacer'in atıflarında dikkat çeken yönler üzerinde durulmuştur. Makalenin hacmini daha fazla büyütmemek için dipnotlarda müellifler hakkında belli başlı birkaç kaynağı zikretmek yeterli görülmüştür.

2.1.1. Temel Kaynak: Ebū Ca'fer eṭ-Ṭūsī (ö. 460/1067)

İmāmiyye'deki Uşūlî düşüncenin kurucularından olan ve tefsir, fıkıh, hadis, kelim sahalarındaki eserleriyle Şî'a'nın en etkili alimlerinden biri

39 Matbu nüshadaki rumuzlara bakılırsa bu rakam 57'dir, ancak 1101 ve 1180 numaralı raviler hem *Mizānu'l-İtidāl*'de yer almazlar hem de her iki terceme de bazı *Lisān* nüshalarında "ج" rumuzuyla İbn Hacer'e nispet edilmektedir (1101: K-1: v. 115b; 1180: BM-1, v. 70b).

sayılan Ebū Ca'fer eṭ-Ṭūsī⁴⁰ *Kutub-i Erba'a* içinde kabul edilen iki eserinin yanı sıra erken dönemdeki dört temel Şī'i ricāl kitabından ikisinin, yani *el-Fihrist* ve *Ricāl*'in de müellifidir.⁴¹ İbn Hacer *Lisānu'l-Mizān*'da bu iki eseri yoğun bir şekilde kullanarak eṭ-Ṭūsī'ye 446 kez atıf yapmıştır.⁴² Eserdeki tüm Şī'i ricāl kaynağı atıflarının yaklaşık %57'sini teşkil eden bu atıflar genelde "eṭ-Ṭūsī onu Şī'i ricāl içerisinde zikretti" ya da "eṭ-Ṭūsī onu Şī'i musannifler içerisinde zikretti" gibi kalıplarla kaydedilmiştir. Eserdeki eṭ-Ṭūsī atıfları, Şī'i ricāl kaynağı kullanımlarının genelinde olduğu gibi Ebū Ğudde neşrinin ilk üç cildinde yer almaktadır.

2.1.2. İkincil Kaynaklar

2.1.2.1. en-Necāşī (ö. 450/1058)

İlmî yaşantısını büyük oranda Bağdat'ta sürdüren Ebū'l-'Abbās Aḥmed b. 'Alī b. Aḥmed en-Necāşī, günümüze ulaşmayan diğer bazı kitapları bulunmakla birlikte daha ziyade *er-Ricāl* ya da *el-Fihrist* olarak anılan eseriyle tanınmaktadır.⁴³ Dört temel Şī'i ricāl kitabından biri olan ve 1269 Şī'i müellif hakkında bilgi veren bu kitaba⁴⁴ *Lisān*'da 79 kez atıf yapılmıştır.⁴⁵ *Lisān*'da hem en-Necāşī hem de İbnu'n-Necāşī⁴⁶ olarak anılan müellife genelde "en-Necāşī onu Şī'i ricāl içerisinde zikretti." Ya da "en-Necāşī onu Şī'i musannifler içerisinde zikretti." Gibi kalıplarla kaydedilen bu atıflar büyük oranda Ebū Ğudde neşrinin ikinci cildinde yer alır.

2.1.2.2. el-Keşşī (ö. 4./10. Asrın ilk yarısı)

İlmî faaliyetlerini Kum ve Bağdat gibi önemli Şī'i ilim merkezlerinden uzakta, Semerkant'ta sürdüren Ebū 'Amr Muḥammed b. 'Umer el-Keşşī'nin günümüze ulaşan yegane eseri, dört temel Şī'i ricāl kitabından biri olan *Ma'rifetu'r-Ricāl*'dir.⁴⁷ Eserin ilk versiyonu, eṭ-Ṭūsī'nin kitap üzerine yaptığı çalışmanın ardından itibarını yitirmiş, 5./11. Asırdan itibaren kitaba yönelik atıflar büyük oranda *İḥtiyāru Ma'rifeti'r-Ricāl* olarak tanınan eṭ-Ṭūsī

40 en-Necāşī, *el-Fihrist*, 385; ez-Zehabī, *Siyer*, 18:334-335; İbn Hacer, *Lisān*, 7:83-84; Mustafa Öz – Abdullah Kahraman, "Ebū Ca'fer eṭ-Ṭūsī," *DİA*, 41:435-437.

41 eṭ-Ṭūsī'nin *el-Fihrist*'i hakkında bkz. 'Alī Ḥāmeney, *el-Uşūlu'l-Erba'a fi 'İlmi'r-Ricāl*, 44-56.

42 Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 1:234, 240, 251, 267, 274, 287, 291; 2:61, 66, 85, 328, 461, 490-491, 551; 3:9, 20, 50, 111, 137, 138, 153.

43 Kısa otobiyografisi için bkz. en-Necāşī, *el-Fihrist*, 98; ayrıca bkz. Mustafa Öz, "Necāşī, Ahmed b. Ali," *DİA*, 32:475.

44 en-Necāşī'nin eseri hakkında bkz. Eren, *Şī'a'da Hadis Ricālî İlmî*, 80-82.

45 Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 1:363, 364, 371; 2:11, 26, 104, 338, 395, 397; 3:8, 112, 151, 199.

46 ez-Zehabī de onu İbnu'n-Necāşī olarak anar. Ancak yukarıda ez-Zehabī'nin ona atıflarından bahsedilirken metin içi uyumu temin üzere "İbn" ifadeleri hazfedilmiştir.

47 en-Necāşī, *el-Fihrist*, 356-7; eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 141; eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 440.

edisyonuna yapılmıştır.⁴⁸ Dolayısıyla İbn Hacer'in *Lisānu'l-Mizān*'da 77 kere atıf yaptığı⁴⁹ eser de 478 ravi hakkında bilgi sunan *İhtiyār*'dır.⁵⁰ Genelde "el-Keşşî onu Şî'î ricāl içerisinde zikretti." Formunda olan bu atıflar büyük oranda Ebū Ğudde neşrinin ikinci cildinde yer almaktadır.

2.1.2.3. Yahyā İbn Ebī Tay (ö. 630/1232 [?])

"İbn Ebī Tay" olarak tanınan Halepli alim Ebū'l-Faḍl Yahyā b. Humejd b. Zāfir babasıyla birlikte marangozluk yaptıktan sonra edebiyat ve ilimle uğraşarak İbn Şehrāşüb'dan fıkıh tahsil etmiştir. *Me'ādinu'z-Zeheb fî Tārîhi Haleb, Şerhu Nehcî'l-Belāğa, Feḍā'ilu'l-E'imme, el-Hāvî fî Ricāli'l-İmāmiyye, Havādisu'z-Zamān* gibi eserleri olan İbn Ebī Tay, önceki alimlerin kitaplarından geniş alıntılar ile üzerlerinde takdim-tehir ve başlık değiştirme gibi işlemler yaparak kitap tasnif etmeyi adet haline getirmişti.⁵¹ İbn Hacer onun kitaplarını gördüğünü ve yukarıda zikredilen telif tarzı sebebiyle içlerinde çokça hata bulunduğunu söyler.⁵² *Lisān*'da İbn Ebī Tay'a "İbn Ebī Tay onu İmāmiyye/Şî'a 328icali içerisinde zikretti." Ve "*Tārîh*'inde dedi ki" gibi birkaç farklı ifade ile 61 kez atıf yapılmıştır.⁵³ Birkaç yerde İbn Ebī Tay'a ait müellif hatlı nüshaya atıf yapan İbn Hacer⁵⁴ bir yerde ise "bu bilgileri İbn Ebī Tay'ın kitabından özetledim." Demıştır.⁵⁵ Dolayısıyla İbn Hacer'in İbn Ebī Tay'a ait Halep tarihiyle ilgili kitabın, ki bu eser "*Tārîh*" diye de bilinir ve *Lisān*'daki ilgili ravilerin bir kısmı Haleplidir, yanı sıra onun Şî'î 328icali konu edinen diğer eserlerini kullandığı da söylenebilir.

2.1.2.4. Muntecebuddīn İbn Bābeveyh (ö. 585/1190'dan sonra)

Reyli bir alim olan "Muntecebuddīn" lakaplı Ebū'l-Ḥasan 'Alī b. 'Ubeydullāh İbn Bābeveyh'in, eṭ-Ṭūsī'nin *el-Fihrist*'ini tamamlama gayesiyle yazdığı⁵⁶ bir ricāl eseri⁵⁷ ile bölgesinin alimlerini derlediği ve günümüze

48 el-Keşşî ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Topgöl, *Erken Dönem Şî'î Ricāl İlmî*.

49 Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 1:339, 354; 2: 237, 394, 397, 401, 405, 418, 423, 568; 3:5, 20, 158, 165.

50 İbn Hacer'in *Lisān*'da *Ma'rife*'nin orijinal nüshasına başvurduğu söylenmiş de (Mehdi Azarifard – Hossein Sattar, "The Reinvestigation of Rijal Al-Kashi in Lisan Al-Mizan [of] Asqalani"), eṭ-Ṭūsī'nin yaptığı *İhtiyār* adlı seçkiden sonra *Ma'rife*'nin ilk versiyonuna Şî'î literatürde dahi neredeyse hiçbir atıf olmaması bu iddiayı şüpheli hale getirmektedir.

51 İbnü's-Şa'ar el-Mevsilî, *Ḳalā'idu'l-Cumān fî Ferā'idü Şu'arā'i hāze'z-Zamān*, 7:224-231; İbn Hacer, *Lisān*, 8:453-454; Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifin: Terācimu Muşannifil-Kutubi'l-'Arabiyye*, 13:195-196. İbn Ebī Tay'ın tarihliliği hakkında bkz. Lu'ey İbrāhīm Bevā'ane, "Yahyā b. Ebī Tay Mu'erriḥan," 39-64.

52 İbn Hacer, *Lisān*, 8:454.

53 Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 1:251; 2:11, 24, 43, 104, 173, 209, 247, 361, 396, 440, 444; 3:23, 138, 148, 149, 151, 152, 157, 208; 5:85, 530; 7:389, 399; 8:323, 339, 376.

54 İbn Hacer, *Lisān*, 2:173, 361, 495.

55 İbn Hacer, *Lisān*, 7:374.

56 Muntecebuddīn Ebū'l-Ḥasan İbn Bābeveyh, *el-Fihrist: Esmā'u 'Ulemā'i's-Şî'a ve Muşannifim*, 5-6.

ulaşmayan *Tārīhu'r-Rey* adlı bir kitabı bulunmaktadır. İbn Hacer *Lisān*'da hem 544 alimi içeren *el-Fihrist*'i hem de elimizde olmayan *Tārīhu'r-Rey*'i kullanmıştır. *Lisān*'da daima İbn Bānūye olarak anılan müellife başvuru toplam 51 yerin 36'sında kayıp olan *Tārīhu'r-Rey*'e,⁵⁸ 15'inde ise –bazen *Zeyl* olarak da anılan– *el-Fihrist*'e atıf yapılmıştır.⁵⁹ Diğer Şī'i ricāl eserlerine yapılan göndermelerin aksine *Lisān*'ın farklı ciltlerine dağılmış olan bu atıflar “İbn Bābeveyh *Tārīhu'r-Rey*'de zikretti.”, “İbn Bābeveyh onu *Zeyl*'de zikretti.”, “İbn Bābeveyh onu Şī'i ricāl içerisinde zikretti.” Gibi kalıplarla gelmektedir.⁶⁰

2.1.2.5. 'Alī b. El-Ḥakem (ö. 5./11. Asır)

Lisān'da kendisine bir Şī'i ricāl müellifi olarak 49 kez başvuru olan 'Alī b. El-Ḥakem,⁶¹ akla gelen ilk ihtimalin aksine, Şī'i kaynaklarda 'Alī er-Rıdā ve Muḥammed el-Cevād'ın ashabı içerisinde zikredilen Ebū'l-Ḥasan 'Alī b. El-Ḥakem b. Ez-Zubeyr el-Enbārī (ö. 220/835'ten sonra) değildir. Zira konusu belirtilmeyen bir kitabından bahsedilen⁶² bu kişi 3./9. Asır alimi iken *Lisān*'da görüşleri alıntılanan 'Alī b. El-Ḥakem, kendisine yapılan atıfların muhtevasına bakılırsa⁶³ 4./10. Asırdan sonra yaşamış olmalıdır.⁶⁴ Doğrudan ona yapılan ve “'Alī b. El-Ḥakem onu Şī'i hocalar/ricāl/musannifler içerisinde zikretti.” Kalıplarıyla gelen atıflar büyük oranda Ebū Ğudde neşrinin ikinci cildinde yer almaktadır. İbn Hacer'in atıf tarzı ve yoğunluğu, kendisi ve kitabı hakkında Sünni ve Şī'i kaynakların neredeyse hiçbir bilgi sunmadığı 'Alī b. El-Ḥakem'in bir Şī'i ricāl müellifi olduğuna işaret eder. Ancak klasik kaynakların konu hakkındaki suskunluğu ve çağdaş Şī'i çalışmalarındaki dayanakların *Lisān*'dan öteye

57 Muntecebuddin ve *el-Fihrist*'i hakkında bkz. Ḥayder Ḥubbullāh, *Durūs Temhīdiyye fī Tārīhi 'İlmi'r-Ricāl' inde'l-İmāmīyye*, 163-165.

58 Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 1:325, 335, 356, 376, 403, 407, 448, 557-8, 558, 666; 4:74.

59 Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 1:276, 325; 2:17, 96, 117, 151, 218, 272, 375, 460.

60 *Lisān*'da karışıklık arz eden iki İbn Bābeveyh'i, yani buradaki Ebū'l-Ḥasan Muntecebuddin ile ileride zikredilecek olan Ebū Ca'fer eş-Şeyḥ eş-Şadūḳ'u (ö. 381/991) ayırtırmak pek kolay olmamıştır. Öncelikle atıflar tek tek okunup künyeler ve kitap adlarından hareketle bir tespit yapılmıştır. Ardından İbn Bābeveyh şeklinde mutlak bırakılmış bilgilerin aktarım formları ve terceme sahibinin dönemi tahlil edilmiş, böylece dönem bakımından eş-Şadūḳ'a nispet edilemeyecek bilgiler Muntecebuddin hanesine kaydedilmiştir. Son olarak Muntecebuddin'in *el-Fihrist*'ine başvurulmuş, oradaki isimler Ebū'l-Ḥasan'a kaydedilmiş, bulunmayanlar ise Ebū Ca'fer'e nispet edilmiştir. Bu bağlamda İbn Hacer'in tespit edilen bazı hatalı atıflarına ileride değinilecektir.

61 Örnekler için bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 1:295, 314; 2:85, 458, 470, 500, 555; 3:17, 132, 137, 146.

62 en-Necāşī, *el-Fihrist*, 262-263; eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 141; eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 361, 376. Muḥammed Bakır es-Sadr'ın *Bahş havle 'Alī b. el-Ḥakem* (Beyrüt: Dāru'l-Ḥadāratil-İslāmīyye, 2020) adlı eserine ulaşma imkanı olmamıştır.

63 İbn Hacer, *Lisān*, 2:470; 3:146.

64 Konuyla ilgili benzer sonuçlara ulaşan bir yayın için bkz. 'Abdullāh Deştī, “'Alī b. el-Ḥakem ve Kitābuhū 'Meşāyihu's-Şī'a': Men Huve ve Eyne?,” 278-303.

gidememesi, İbn Hacer'in hata yapmış olma ihtimali de göz önünde tutularak ileri araştırmalarda incelenmesi gereken hususlardır.

2.1.2.6. İbn 'Ukde (ö. 332/944)

Kûfeli olmakla birlikte Bağdat'a seyahatlerde bulunan Ebū'l-'Abbās Aḥmed b. Muḥammed b. Sa'īd İbn 'Ukde bir taraftan Kûfe'nin en büyük hafızı diye nitelenirken diğer taraftan onun Kûfe'nin hadislerini ifsat ettiği söylenmiştir.⁶⁵ Zeydiyye'nin Cārūdiyye koluna nispet edilen İbn 'Ukde'nin *Kitābu Men Ravā 'an Ebī Ca'fer Muḥammed b. 'Alī/Ca'fer b. Muḥammed* vb. isimlerle imamların ravilerini derlediği çalışmalarının yanı sıra Sünni ve Şîî ravilerden bahseden yarım kalmış bir tarih kitabının olduğu söylenir.⁶⁶ İbn Hacer *Lisān*'da İbn 'Ukde'ye doğrudan 19 kez atıfta bulunmuştur. Bu atıfların 13'ü Şîî raviler hakkındadır ve grafiğe yalnızca bu rakam aktarılmıştır, geriye kalan 6 atıf ise Sünni ravilere ilişkindir.⁶⁷ Bu rakamlara üçüncü kişiler üzerinden yapılan atıflar dahil değildir.⁶⁸ İbn Hacer'in ondan yaptığı nakiller genellikle "İbn 'Ukde onu Şîî ricāl/Şî'a içerisinde zikretti."⁶⁹ veya yalnızca "İbn 'Ukde dedi." yahut "İbn 'Ukde zikretti." ifadeleriyle gelmiştir.⁷⁰ İbn 'Ukde'ye el-Keşşî ve eṭ-Ṭūsî gibi yazarlarla aynı cümlede ve aynı tarzda atıf yapılması⁷¹ ona ait Şîî kitapların kullanıldığı kanaatini pekiştirir. İbn 'Ukde'ye atıf yapılan tercemelerdeki lafız ve ifadelere bakılırsa İbn Hacer onun hem Sünni ve Şîî ravilere yer veren *et-Tārīḥ*'ini hem de sadece Şîî ravileri kaydeden kitap ya da kitaplarını kullanmış olmalıdır.

2.1.3. Nadiren Başvurulan Kaynaklar

2.1.3.1. eṣ-Şeyḥ eṣ-Şadūk (ö. 381/991)

"eṣ-Şeyḥ eṣ-Şadūk" ve "İbn Bâbeveyh" olarak tanınan Ebū Ca'fer Muḥammed b. 'Alī b. El-Hüseyn b. Mūsā el-Ḳummî, Kum ve Rey şehirlerinde ilim tahsil etmiş olup diğer pek çok eserinin yanı sıra İmâmiyye Şî'ası'nın dört temel hadis kaynağından biri olan *Men Lā Yaḥḍuruḥu'l-Faḳīḥ*'in müellifidir.⁷² Fihristlerdeki kayıtlara göre İbn Bâbeveyh'in *Kitābu'r-Ricāl* – tamamlanmamıştır–, *Kitābu't-Tārīḥ* ve *Kitābu Ma'rifeti Ricālil-Berḳi* adlı

65 Hakkında bkz. dipnot 14.

66 eṭ-Ṭūsî, *el-Fihrist*, 28; ez-Zehebî, *Siyer*, 15:352. Onun eṣ-Şadūk'ın talebeleri hakkındaki kitabının etkilerine dair kısa bir tartışma için bkz. Etan Kohlberg, "Dört Yüz Asıl," 135-136.

67 İbn Hacer, *Lisān*, 1:339, 440; 2:155; 6:62; 7:342, 532.

68 İbn 'Adî ve el-'Irâkî üzerinden yapılan birer atıf için sırasıyla bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 2:118; 3:362.

69 İbn Hacer, *Lisān*, 2:51, 66, 396.

70 İbn Hacer, *Lisān*, 2:274, 394, 486; 3:153, 199.

71 İbn Hacer, *Lisān*, 2:534, 560; 3:25, 63.

72 en-Necâşî, *el-Fihrist*, 372-375; eṭ-Ṭūsî, *el-Fihrist*, 156-157; ez-Zehebî, *Siyer*, 16:303-304; Mustafa Öz, "İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadūk," *DİA*, 19:345-348.

eserleri olmakla birlikte *Lisān*'da kendisine yapılan 7 atfın⁷³ hangi eserlere gittiği belirsizdir. Bu atıflardan biri onun *Men Lā Yaḥduruhu'l-Faḫih*'in sonunda yer alan ve kitaptaki hadislerinin isnadlarını içeren *Meşyaḥa*'sındaki ifadeleri çağrıştırıyorsa da ne bunun ne de diğer atıfların buraya yönelik olmadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İbn Hacer'in Ebū Ca'fer İbn Bābeveyh'e nispet ettiği tercemelerden ikisi⁷⁴ Muntecebuddīn Ebū'l-Ḥasen İbn Bābeveyh'in *el-Fihrist*'inde yer almakta olup eş-Şeyḫ eş-Şadūḳ'a nispetleri hatalı gözükmektedir. Sonuç olarak "İbn Bābeveyh onu Şī'i ricāl içerisinde zikretti." Kalıbıyla gelen atıfların doğrudan eş-Şeyḫ eş-Şadūḳ'un bir kitabına yapıldığı anlaşılıyorsa da hangi kitabının kaynak olarak kullanıldığı belirlenememiştir. Ayrıca İbn Hacer'in Şī'i ricāl literatüründe ve kendi döneminde çok fazla tedavülde olmayan bu kitabı nasıl elde edip kullandığı da meçhuldür.

2.1.3.2. el-Kerāciki (ö. 449/1057)

Ebū'l-Feth Muḥammed b. 'Alī'nin nisbesi al-Kerācekī ve al-Kerācukī şeklinde de okunmuştur.⁷⁵ *Kenzu'l-Fevā'id*, *Mev'izatu'l-Uḳalā'*, *Telḳīnu Evlādi'l-Mu'minīn* ve *el-Fihrist* başta olmak üzere 80'den fazla eseri kaydedilen⁷⁶ el-Kerāciki bugün Lübnan sınırlarında kalan Sur şehrinde vefat etmiştir.⁷⁷ İbn Hacer ona yaptığı üç atıftan birinde "el-Kerāciki bunu *Rihle*'sinde zikretmiştir." Der.⁷⁸ Kitap adı geçmeyen diğer iki yerde ise el-Kerāciki terceme sahipleriyle bizzat karşılaştığını anlatır.⁷⁹ Bu 2 atıf el-Kerāciki'nin seyahatlerinde duyduklarını ve karşılaştığı kişileri tasvir ettiği bugün elimizde olmayan *er-Rihle*'sine yapılmış olabileceği gibi *el-Fihrist*'ine de yapılmış olabilir.

2.1.3.3. Ebū'l-Mufaḍḍal eş-Şeybānī (ö. 387/997)

Ebū'l-Mufaḍḍal Muḥammed b. 'Abdullāh'ın nisbesi *Lisān*'da hatalı olarak en-Nebātī şeklinde yazılsa da⁸⁰ doğrusu eş-Şeybānī'dir. Kūfeli olup Bağdat'a yerleşen Ebū'l-Mufaḍḍal eş-Şeybānī'nin Şī'a lehine hadis uydurduğu

73 İbn Hacer, *Lisān*, 2:26, 450, 467, 472 (iki atf); 3:146, 156.

74 İbn Hacer, *Lisān*, 2:467, 472; krş. Muntecebuddīn, *el-Fihrist*, 37, 39.

75 Nisbenin doğru okunuşu ve gönderme yaptığı yerle ilgili olarak bkz. Devin J. Stewart, "The Disputed Name and Origin of Abū al-Faḥ al-Karājiki (d. 449/1057)", 36-42.

76 Eserleri için bkz. 'Abdullāh Ni'me, "Muḳaddime," 19-25.

77 ez-Zehebī, *Siyer*, 18:121-122; ez-Zehebī, *Tārīḫ*, 9:743; İbn Hacer, *Lisān*, 7:374; Āgā Buzurg et-Tahrānī, *Ṭabakātu A'lāmi'ş-Şī'a*, 2:177-179; Keḫḫāle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifin*, 8:49; 11:27; Stewart, "The Disputed Name and Origin of Abū al-Faḥ al-Karājiki (d. 449/1057)", 31-50.

78 İbn Hacer, *Lisān*, 3:152.

79 İbn Hacer, *Lisān*, 3:100, 138.

80 İbn Hacer, *Lisān*, 3:21; 4:317; B-1, v. 186a; K-1, v. 176a; K-2, v. 49a; İH, v. 278b.

söylenmiştir.⁸¹ En-Necâsî ve et-Ṭūsî'nin, çeşitli kitaplarından bahsettikleri Ebû'l-Mufaḍḍal'in⁸² özellikle *Kitābu Men Ravā Hadīse Ğadīri Ḥum* ve *Kitābu Men Ravā 'an Zeyd b. 'Alī b. El-Ḥuseyn* adlı çalışmaları ricâl tarzı kitaplar olsa gerektir. İbn Ḥacer 2 yerde ona başvurmuştur. Bunların ilkinde bir Şîî ravi hakkındaki görüşünü "Ebû'l-Mufaḍḍal en-Nebâtî onu önde gelen Şîîler arasında zikretti ve dedi ki: ..." diyerek nakletmiştir.⁸³ İlgili yerin devamında ravi hakkında terceme formunda biyografik veri sunulmuştur. İkinci yerde ise onun, aşırı Şîî olduğu söylenen bir ravinin sadece tek bir rivayetiyle tanıdığına dair ifadesini alıntılanmıştır.⁸⁴

2.1.3.4. İbn Şehrâşüb (ö. 588/1192)

"Reşiduddîn" lakabı ve "el-Mâzenderânî" nisbesiyle de anılan Ebû Ca'fer Muḥammed b. 'Alī b. Şehrâşüb et-Ṭabersî, İmâmiyye Şî'ası'nın önde gelen alimlerinden olup tefsir ve hadis sahalarında mezhebin temel kabullerini savunan eserler yazmıştır.⁸⁵ Onun özellikle *Menâkıbu Âli Ebî Ṭâlib* ve 1021 terceme içeren Fihrist türündeki *Me'âlimu'l-'Ulemâ'* adlı eserleri Şîî çevreler için önem arz eder. Ancak kendisine *Lisân*'da "Reşid el-Mâzenderânî onu Şîî ricâl içerisinde zikretti. O, [Bereke b. Yahyâ]'ya 543 senesinde Taberistan'da [ders] okudu."⁸⁶ Şeklinde yapılan tek atıf, bu bilginin yer alabileceği tek eser olan *Me'âlimu'l-'Ulemâ'*'nin matbu nüshasında yer almaz. İlgili atfın başka bir eser üzerinden yapılabildiği yapılmadığına dair gerçekleştirilen tarama bir sonuç vermemiştir. Dolayısıyla İbn Ḥacer'in burada hangi kaynağı kullandığı net olarak belirlenememiştir.

2.1.3.5. İbnu'l-Bıtrîk (ö. 600/1204)

Fıkıh bilgisiyle öne çıkan Ebû'l-Ḥuseyn Yahyâ b. El-Ḥasen b. El-Ḥuseyn İbnu'l-Bıtrîk el-Ḥillî Irak'ın Hille şehrinden olmakla birlikte Bağdat, Vasıt ve Halep'e de seyahatler yapmıştır. *İttifâku Şihâhî'l-Eşer fi İmâmeti'l-E'immeti'l-İsnâ 'Aşar, el-Ḥaşâ'is, er-Red 'alâ Ehli'n-Nazar* ve *Ricâlu's-Şî'a* gibi eserleri

81 Hakkında bkz. el-Ḥaṭîb el-Bağdâdî, *Târîḥ*, 8:624-625, İbn 'Asâkir, *Târîḥ*, 54/14-18; İbn Ḥacer, *Lisân*, 7:253-255; Keḥhâle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifin*, 10:244.

82 en-Necâsî, *el-Fihrist*, 378; et-Ṭūsî, *el-Fihrist*, 140. et-Tahrânî, *ez-Zerî'a*'da onun *Emâlî*'sine de değinir (*ez-Zerî'a ilâ Teşânîfî's-Şî'a*, 2:177). Ebû'l-Ferec el-Konânî adlı birinin Ebû'l-Mufaḍḍal eş-Şeybânî'nin hocalarına dair *Kitābu Mu'cemi Ricâli Ebî'l-Mufaḍḍal* adlı bir kitap yazdığı da aynı yerde kayıtlıdır.

83 İbn Ḥacer, *Lisân*, 3:21.

84 İbn Ḥacer, *Lisân*, 4:317. İbn Ḥacer bir başka eserinde de onun bir görüşüne atıf yapmıştır (*Tabşîru'l-Muntebih bi-Tahrîri'l-Muštebih*, 1:164).

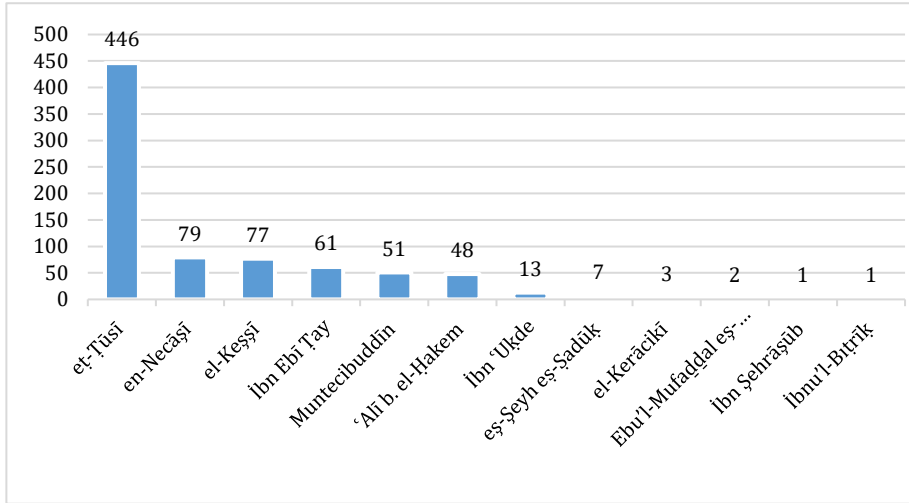
85 Hakkında İbn Ebî Ṭay'ın *Târîḥ*'inden nakledilen etraflı bilgiler için bkz. *ez-Zehabî, Târîḥ*, 41:309-310. Ayrıca bkz. Mustafa Öz, "İbn Şehrâşüb," *DİA*, 20:376.

86 İbn Ḥacer, *Lisân*, 2:272.

olan İbnu'l-Bıtrîk'e⁸⁷ *Lisān*'da yapılan tek atıf "Yaḥyā b. El-Ḥasen b. El-Bıtrîk onu Şī'i ricāl içerisinde zikretti ve dedi ki..." şeklindedir.⁸⁸ Mevcut durumda ilgili atfın *Ricālu's-Şī'a*'ya yapıldığı düşünülebilir.

2.1.4. Değerlendirme

Lisān'da Şī'i ricāl eserlerine yönelik atıfların yarısından fazlası eṭ-Ṭūsī'nin *Ricāl*'i ile *el-Fihrist*'ine yapılmıştır. Burada ikincil kaynak olarak nitelenen ve bir kısmı elimizde olmayan eserler ise eṭ-Ṭūsī metinleriyle kıyaslanamayacak ölçüde az kullanılmıştır. Bu ikinci grup eserler içerisinde Halep ve Rey şehirleri için hazırlanan tarih kitapları önemli bir yer tuttuğu gibi hakkında herhangi bir somut bilgi tespit edilemeyen 'Alī b. el-Ḥakem ile mezhebî kimliğini netleştirmek pek kolay olmayan İbn 'Ukde'nin çalışmaları da aynı grupta yer alır. Nadiren başvuru ricāl müelliflerine yapılan atıfların hangi kitaplara gönderme yaptığı ise genelde belirsizdir. İbn Hacer'in, isimlerini zikrettiği bu ricāl müelliflerinin yanı sıra açıkça atıf yapmadan kullandığı Şī'i kaynaklar da bulunmaktadır. *Lisān*'da başvuru Şī'i ricāl kaynakları şu şekilde grafiğe aktarılabilir:

Tablo 1: *Lisān*'da Şī'i Kaynak Atıfları

Lisān'da 671 ravinin tercemesinde açıkça bir Şī'i ricāl eseri müellifine atıf yapılırken 21 yerde bilgi muhtemelen bir Şī'i ricāl kaynağından

87 Hakkında bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 8:426; el-Ḥur el-'Āmilī, *Emelu'l-Āmil*, 2:345; eṭ-Tahrānī, *Ṭabaḳāt*, 3:337; Zirīklī, *el-A'lām*, 8:141; Keḥḥāle, *Mu'cemu'l-Mu'ellifin*, 13:190-191.

88 İbn Hacer, *Lisān*, 3:426.

alınmasına rağmen bu kaynak tasrih edilmemiştir.⁸⁹ İlgili raviler Sünni ve Şîî ricâl eserlerinde tarandığında bunların 5'inin doğrudan Şîî ricâl kaynaklarından, 3'ünün muhtemelen ez-Zehebî üzerinden İbn Ebî Tay'ın eserinden, 2'sinin muhtemelen İbn Ebî Tay'ın eserinden alındığı tespit edilmiştir. Geriye kalan 10 ravi Şîî eserlerde bulunamamış, 1 ravi hakkındaki bilgiler ise Sünni kaynaklardan derlenmiştir. Son olarak mezkûr 10 ravinin Şîî ricâl eserlerinde tespit edilememesinin garip bir durum olduğu ancak bu garipliğin sadece burada değil, İbn Hacer'in, kimsenin bilmediği Şîî ricâl eserlerini kullanmasında da görüldüğü kaydedilmelidir.

İbn Hacer *Lisân*'da bazı Şîî ricâl müelliflerine üçüncü şahıslar üzerinden atıf yapmaktadır. Buradaki sayıma dahil edilmeyen bu tarz dolaylı atıflar bağlamında daha önce *Kitābu'r-Ricāl* isimli eserlerinin varlığına dikkat çekilen 'Alî b. el-Hasen b. Faḍḍāl'a ve Sa'd b. 'Abdullāh el-Ḳummi'ye değinilebilir. *Lisân*'da 'Alî b. el-Hasen b. Faḍḍāl'a yapılan 6 atıf gözden geçirildiğinde bunlardan 2'sinin el-'Irākî'den –o da ed-Dāraḳuṭnî'den–,⁹⁰ 2'sinin eṭ-Ṭūsî'den,⁹¹ 1'inin muhtemelen eṭ-Ṭūsî'den,⁹² 1'inin en-Necāşî'den⁹³ alındığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak İbn Hacer, Şîî ricâl literatüründe de neredeyse hiç görülmeyen 'Alî b. el-Hasen b. Faḍḍāl'ın kitabını bizzat kullanmamıştır. *Lisân*'da Sa'd b. 'Abdullāh el-Ḳummi'ye yapılan tek atıf ise⁹⁴ Sa'd'ın günümüze ulaşan *el-Maḳālāt ve'l-Firaḳ*'ı ile en-Necāşî ve eṭ-Ṭūsî'nin eserlerinde bulunmaz. Bu atfın yine ona ait olan *Kitābu'r-Ricāl*'den alındığı ilk anda düşünülebilirse de tespitlerimize göre İbn Hacer, bu bilgiyi el-Keşşî'nin eserinden aktarmıştır.⁹⁵

89 Örnek olmak üzere bkz. İbn Hacer, *Lisân*, 1:266 (102), 278 (141), 328 (230), 428-9 (444), 597 (743), 601 (749).

90 İbn Hacer, *Lisân*, 3:285 (2768), 304-305 (2827).

91 İbn Hacer, *Lisân*, 2:324 (1528), 340 (1568). İbn Hacer 1528 no'lu tercemede 'Alî'nin babası Hasen b. 'Alî b. Faḍḍāl'a atıf yapar. Birçok kitabı bulunan Hasen b. 'Alî'ye yapılan bu atıf eṭ-Ṭūsî üzerindedir (*Ricāl*, 127). Ancak eṭ-Ṭūsî'deki isim Hasen b. 'Alî değil, onun oğlu 'Alî b. el-Hasen b. Faḍḍāl'dır. Yani babaya yapılan herhangi bir atıf söz konusu değildir. Yazmalarda da ismin Hase b. Faḍḍāl şeklinde kayıtlı olması (K-1, v. 142b; İH, v. 208a; BM-1, v. 88b) hatanın İbn Hacer'den kaynaklandığını gösterir.

92 İbn Hacer, *Lisân*, 1:251 (77). Bu kaydın düşülmesinin sebebi şudur: İlgili ravi eṭ-Ṭūsî'nin *el-Fihrist*'inde kayıtlıysa da (9-10) burada 'Alî b. el-Hasen b. Faḍḍāl'a atıf yapılmamıştır. Ancak burada terceme sahibinin kitabına, içerisinde 'Alî'nin yer aldığı bir isnadla ulaşılması ve İbn Hacer'in de "ravā 'anhu" diyerek 'Alî'nin ondan nakilde bulunduğunu söylemesi bilginin buraya nispet edilebileceğini düşündürür.

93 İbn Hacer, *Lisân*, 3:88 (2337). Burada onun adı 'Alî b. el-Huseyn b. Faḍḍāl diye kayıtlıdır. İlgili ravi eṭ-Ṭūsî'nin *Ricāl*'inde yer almazken *el-Fihrist*'te kayıtlıdır (50) ancak burada da 'Alî b. Faḍḍāl'a atıf yoktur. Anlaşıldığı kadarıyla İbn Hacer buradaki bilgileri en-Necāşî'den alıp (*el-Fihrist*, 37-38) doğrudan İbn Faḍḍāl'a nispet etmiştir.

94 İbn Hacer, *Lisân*, 2:274 (1422).

95 El-Ḳummi'ye yapılan atıf için bkz. el-Keşşî, *İhtiyāru Ma'rifeti'r-ricāl*, 238.

Lisān'daki Şī'i eser kullanımını bağlamında son olarak kendilerinden ricāl formunda aktarım yapılmasına rağmen ricāl kitabı bulunmayan Ebū'l-Hasen 'Alī b. Muḥammed eş-Şābuştī (ö. 399/1008) ve Ebū'l-Kāsım 'Alī b. el-Hüseyn eş-Şerīf el-Murtaḏā'ya (ö. 436/1044) işaret edilmelidir. Fâtımiler döneminde saray kütüphanesinde ḥāzin-i kütüb olarak görev yapan eş-Şābuştī'nin çeşitli kitaplarının yanı sıra Irak, Musul, Suriye, Cezîre ve Mısır bölgelerindeki manastırlar hakkında bilgi veren ve bu manastırlara dair görüş beyan eden siyasetçi, edip, şair, katip vs. kişilerin biyografilerine de yer veren *ed-Diyārāt* adlı bir eseri vardır. İbn Hacer, Şālesnī/Şālestī şeklinde andığı isme yaptığı 2 atfın ilkinde onun Şī'i bir ravi hakkındaki görüşünü aktarır,⁹⁶ diğerinde ise *ed-Diyārāt*'tan kısa bir zındıklar listesi nakleder.⁹⁷ *Lisān*'daki her iki atf da *ed-Diyārāt*'ta yer alır.⁹⁸ İkinci isim olan el-Murtaḏā ise Şī'a içerisindeki uşūlî anlayışın meşhur temsilcilerinden olup Büveyhîler dönemi Bağdat'ında çalışmalarını yürütmüştür.⁹⁹ Çok sayıda eser kaleme aldığı bilinse de¹⁰⁰ doğrudan ricāl ile ilgili olduğu izlenimi veren bir kitap başlığına rastlanmamıştır. İbn Hacer kendisine yalnızca bir ravi hakkında "eş-Şerīf el-Murtaḏā onu Şī'i ricāl içerisinde zikretti." diyerek atf yapmıştır.¹⁰¹

Lisān'daki Şī'i kaynakların tespitini izleyen aşamada bu kaynaklardan yapılan nakillerin tahlili gerekmektedir. Ancak buna geçmeden önce metnin biraz dışına çıkarak İbn Hacer'in Şī'i ricāl eserlerine nasıl erişmiş olabileceği ve onları hangi süreçler çerçevesinde *Lisān*'ın bünyesine kattığı üzerinde durulmalıdır.

2.2. Şī'i Ricāl Kaynaklarının *Lisānu'l-Mizān*'a İntikal Süreci

İbn Hacer'in diğer eserlerinde de nadiren atf yaptığı Şī'i ricāl eserlerine nasıl eriştiğini ve bu kitaplardan ne şekilde istifade ettiğini netleştirmek pek kolay değildir. Zira hem onun yaşadığı dönemde Kahire'de bu kitapların ne oranda dolaşımında olduğu belirsizdir hem de bazıları kendisinden önce ez-Zehebī gibi müelliflerce de görülen ve nadiren kullanılan Şī'i ricāl kitaplarının İbn Hacer'e nasıl ulaştığı bilinmemektedir. Ancak en azından bu kitapların herkesin ulaşabileceği bir yoğunlukla şahıs veya vakıf

96 İbn Hacer, *Lisān*, 3:32.

97 İbn Hacer, *Lisān*, 4:293. *Lisān*'da kitabın adı *ed-Diyārāt* şeklinde kayıtlıdır.

98 Ebū'l-Hasen 'Alī b. Muḥammed eş-Şābuştī, *ed-Diyārāt*, 250-251, 266-267.

99 Ebū'l-'Abbās İbn Ḥallikān, *Vefeyātu'l-A'yān ve Enbā'u Ebnā'i'z-Zamān*, 3:313-17; ez-Zehebī, *Siyer*, 17:588-590; ez-Zehebī, *Mizān*, 3:124; İbn Hacer, *Lisān*, 5:529-31; Mustafa Öz, "Şerīf el-Murtaḏā," *DİA*, 38:586-588.

100 en-Necāşī, *el-Fihrist*, 259-260; eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 99-100.

101 İbn Hacer, *Lisān*, 2:421.

kütüphanelerinde yaygın olarak bulunmadığının en temel delili, İbn Hacer öncesinde, döneminde ve sonrasında bu eserleri İbn Hacer gibi kullanan herhangi bir müellifin bulunmamasıdır. İbn Hacer'in bu kitaplara, hâzin-i kütüb olarak görev yaptığı (826-852/1423-1449), geniş koleksiyonuyla bilinen Maḥmūdiyye Kütüphanesi sayesinde erişmiş olması akla gelen bir ihtimaldir. Ancak Maḥmūdiyye üzerine gerçekleştirilen ve koleksiyonun tahminen %10'unun dökümünü yapan bir çalışmada herhangi bir Şîî eserin adı geçmediği gibi bu eserlerin varlığına dair bir izden de bahsedilmemiştir.¹⁰²

İbn Hacer icazet hakkını elde ettiği kitapların isnadlarını derlediği *el-Mu'cemu'l-Mufehres*¹⁰³ ve *el-Mecma'u'l-Mu'esses*'inde Şîî eserlere yer vermemiş, ayrıca *Lisân*'da veya diğer kitaplarında onlara nasıl ulaştığından bahsetmemiştir. Hocasının ilmî faaliyetlerini *el-Cevāhir ve'd-Durer*'de özenle kaydeden es-Seḥāvî de Şîî kitaplara değinmemiştir. İbn Hacer'in söz konusu eserlere doğrudan ulaşmayıp geç döneme ait kapsamlı bir Şîî rical kitabı üzerinden onlara atıf yapmış olma ihtimali ise Şîî rical literatürü içerisinde, en azından İbn Hacer öncesinde bu tarz bir metnin bulunmaması sebebiyle zayıf gözükmemektedir.

Şîî ricāl kitaplarına erişimine dair bilgi bulunmayan İbn Hacer'in bu kitaplardan ne şekilde istifade ettiği hakkında bazı varsayımlar öne sürülebilir. Onun yoğun olarak istifade ettiği eser, daha önce belirtildiği üzere Eṭ-Ṭūsî'nin *Ricāl*'idir. Temelde imam tabakalarına göre düzenlenmiş olan bu eserde raviler her bir imama ayrılan kısımda yarı alfabetik olarak sıralanır. Yani bu kitaptan örneğin İbrāhīm isimli Şîî raviler *Lisân*'a aktarılacak istendiğinde her bir imama ayrılan kısımlardan tek tek İbrāhīmler ayrıştırılmalı ve tek dosya haline getirilmeli, ardından *Lisân*'ın ilgili kısmına girilmelidir. Eṭ-Ṭūsî ve en-Necāşî'nin *el-Fihristleri* alfabetik bir sisteme sahip olduğundan bu kitaplardan bilgi aktarımı yapmak daha kolaydır. El-Keşşî'nin *Ma'rife*'si ise nispeten bozuk bir imam tertibine sahiptir ve alfabetik olma gibi herhangi bir iç düzen barındırmaz. Dolayısıyla bu kitaptan istifade etmek de güçtür. Muntecebuddîn İbn Bābeveyh'in *el-Fihrist*'i ve *Tārīḫu'r-Rey*'i ile İbn Ebî Ṭay'ın Halep tarihi hakkındaki eseri ise alfabetik tasnife sahip olduğundan onlardan yararlanmak gayet kolaydır. Sonuç olarak İbn Hacer'in en azından bazı

102 Kyle Wynter-Stoner, "The Maḥmūdiyyah: The History of a Library, Its Books, and Its Readers," (doktora tezi).

103 Yukarıda bahsedilen İbn 'Uḳde'nin *el-Muvālāt*'ı bu durumun bir istisnasını teşkil eder (İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, 122).

eserlerden bilgi aktarımında bulunurken bir ön çalışmaya ihtiyaç duyacağı açıktır.

Şī'i ricāl kitaplarının *Lisān*'da ilk üç ciltte yoğun olarak kullanıldığı, sonraki ciltlerde ise bu kullanımın neredeyse tamamen ortadan kalktığı genel bir gözlemlerle fark edilmektedir. Nitekim *Lisān*'ın birinci cildinde 109, ikinci cildinde 388, üçüncü cildinde 136, dördüncü cildinde 6, beşinci cildinde 4, altıncı cildinde 7, yedinci cildinde 13, sekizinci cildinde 6 raviye Şī'i ricāl eserlerinden hareketle yer verilmiştir. Bu kullanımlara daha yakından bakıldığında ise üçüncü ciltten sonra Muntecebuddīn'e 22, İbn Ebī Tay'a 11 atıf yapılırken eṭ-Ṭūsī'ye sadece 3, en-Necāşī'ye 1 ve el-Keşşī'ye 1 kere başvurulduğu, 'Alī b. el-Ḥakem, İbn Bābeveyh, İbn 'Uḫde, el-Kerāciki, eṣ-Şeybānī, İbnu'l-Bıtrīḫ ve İbn Şehrāşüb'un ise kaynak olarak kullanılmadığı görülür. Dolayısıyla tarih eseri olma yönü bulunan kitapların kullanımının bir ölçüde de olsa kitabın tamamına yayıldığı, sırf ricāl eseri olan çalışmaların ise üçüncü ciltten sonra kullanılmadığı söylenebilir. Sonuç olarak Şī'i ricāl kitaplarından, özellikle de yoğun olarak kullandığı eṭ-Ṭūsī'nin *Ricāl*'inden ancak bir ön çalışmayla istifade edebilen İbn Hacer'in bu çalışmayı bir noktaya kadar yapabildiği, bir aşamadan sonra ise Şī'i bilgi aktarımlarını bıraktığı söylenebilir.

Daha ilginç bir husus ise *Lisān*'daki Şī'i bilgilerin ciddi bir kısmının eserin ilk versiyonunun kaleme alınmasından sonra peyderpey kitaba eklenmiş olmasıdır. Hicri 805 senesinde tamamlanan *Lisān* bu tarihten itibaren birçok kere okutulan ve bu okumalarda ilim ehli talebeler ile yapılan müzakereler sayesinde gelişim gösteren bir kitaptır.¹⁰⁴ Eserin muhtelif zamanlarda İbn Hacer'e arz edilen farklı talebe nüshaları üzerinde yapılan incelemeler bu gelişimin müstakil tercemeler eklemek ve *Mizān*'daki mevcut tercemelere katkı yapmak şeklinde olduğunu gösterir. Yeni eklenen tercemelerde ise dikkat çekici bir şekilde Şī'i ravilerin ağırlığı bulunmaktadır. Esere yapılan Şī'i ricāl girişlerini takip etmek üzere her biri İbn Hacer'in yakın talebesi olan ve *Lisān* nüshaları tam olarak veya kısmen günümüze ulaşan el-Bedrānī, İbn Ḥassān, el-Ḳalkāşendī, İbn Ḳamer ve el-Bıḳā'ī'nin nüshaları üzerinde yapılan incelemeler sonucunda kitabın ilk

104 İbn Hacer'in *Lisān*'ın da dahil olduğu bazı eserlerini ilk teliften sonra talebeleriyle müzakere yoluyla geliştirmesi hakkında bkz. Joel Blecher, "Revision in the Manuscript Age: New Evidence of Early Versions of Ibn Hajar's *Fath al-Bārī*," 39-51; Halit Özkan-Mustafa Macit Karagözoğlu-Muhammed Enes Topgöl, "Buhārī'nin *el-Cāmi'u's-Sahih*'i Üzerine Yazılmış Şerhler," 169-313, 229-230.

edisyonunda hayli az olan Şîî ricâl kaynağı kullanımının, metnin en son edisyonlarında ciddi oranda arttığı tespit edilmiştir.

Şîî ricâl kaynaklarından nakillerin *Lisân'a* giriş süreci iki açıdan takip edilebilmektedir. Öncelikle erken tarihli bir nüshanın ana metninde yer almayan bir bilginin daha geç tarihli bir nüshada ana metinde olması, bilginin bu iki metnin istinsahı aşamaları arasında kitaba eklendiğini gösterir. İkinci olarak bir nüshanın haşiyesinde olan ve daha geç tarihli nüshalarda metne dahil edilmiş olan bilgi, muhtemelen metnin hocaya okunması esnasında metne eklenmiştir. Her halükarda burada öncelikle nüshalarda ana metinde yer alan Şîî ravi sayıları, ardından haşiyelerdeki tercemeler verilecek, son olarak ulaşılan bulgular grafiğe aktarılacaktır.¹⁰⁵

Lisân nüshaları bu açıdan incelendiğinde yazmaların ana metinlerindeki Şîî ricâl eseri kullanımına dair şu bulgulara erişilmektedir: Mevcut en erken tarihli iki nüshadan biri olan ve hicri 837 tarihinde İbn Hacer'in ana nüshası, yani aslı halini alan el-Bedrânî nüshasının ana metninde 137 ravide Şîî ricâl eserlerine başvurulmuştur. Bu nüshadan muhtemelen bir sene önce üretilen İbn Kâmer nüshasında da –fiziki düşmeler istisna edilirse– yaklaşık aynı sayıda ravi bulunmaktadır. Bu mütevazı rakam hicri 845-848 tarihleri arasında üretilen el-Çalkaşendî nüshasının ana metninde 365'e ulaşırken ilk cildi ondan muhtemelen bir sene sonra, hicri 846'da istinsah edilen İbn Hâssân nüshasının ana metninde 591 (+29)'dur.¹⁰⁶ Hicri 850 tarihinde istinsah edilen, dolayısıyla İbn Hacer hayattayken üretilen en son nüshalardan biri olan el-Bikâ'î nüshasının ana metninde ise 670 ravi tercemesinde Şîî ricâl müellifine başvurulmuştur.

Nüshalar haşiyelerindeki Şîî ricâl eseri açısından da incelenebilir. Ancak burada, bir tarihten sonra İbn Hacer'in asıl nüshası halini alacak olan el-Bedrânî nüshası ile İbn Kâmer nüshası dikkate alınmayacaktır. Zira el-Bedrânî nüshası hem ileri tarihli okumalarda bizzat müellif tarafından yapılan ilaveleri içerir hem de el-Çalkaşendî ve es-Sehâvî gibi talebeler hicri 850'den sonra metne bilgi girişinde bulunmuşlardır. İbn Kâmer nüshası ise hem çok erken bir dönemde İbn Hacer'e arz edilmiştir hem de bu nüshanın haşiyeleri Şîî ricâl kaynağı kullanımı açısından bilgi sunmamaktadır. Geriye

105 Bu konu, makale yazarlarından Muhammed Enes Topgül'ün *Lisânu'l-Mizân*'ın hicri 805-852 tarihleri arasındaki metin ve muhteva gelişimini mezkûr nüshalar çerçevesinde incelediği kitap çalışmasında daha kapsamlı olarak ele alınacaktır.

106 İbn Hâssân nüshasında düşme dolayısıyla yer almayan 67 tercemenin 29'u, bu nüsha ile aynı tarihte İbn Hacer'e arz edilen el-Çalkaşendî nüshasında ana metindedir. Dolayısıyla grafiğe bu rakam ilave edilecektir.

kalan nüshaların haşiyelerinde Şī'i kaynaklara referansla eklenen Şī'i ravi sayıları ise şöyledir: K: 306, İH: 14 (+38),¹⁰⁷ B: 2.

Büyük oranda el-Ḳalkaşendī okuması esnasında *Lisān'*a giren bu bilgilerin özellikle hangi tarihlerde hangi Şī'i ricāl eserleri ile irtibatlı olduğu da incelenmelidir. Bir başka deyişle acaba İbn Hacer'in daha erken tarihlerde sınırlı sayıda Şī'i ricāl eserini kullandığı, sonraki tarihlerde kaynak yelpazesinin genişlediği ya da atıf oranlarının zamansal olarak değişim gösterdiği söylenebilir mi? Nüshalar bu açıdan incelendiğinde kitabın en erken edisyonu olan hicri 836 istinsah tarihli el-Bedrānī nüshasında ana metindeki 137 Şī'i ravi tercemesinde kendilerine toplam 141 kere atıf yapılan Şī'i müellifleri ve atıf sayıları şöyledir: Eṭ-Ṭūsī 101, en-Necāşī 11, Muntecebuddīn 9, İbn Ebī Ṭay 8, 'Alī b. el-Ḥakem 5, el-Keşşī 5, İbn 'Uḳde 2. Bu rakamlar İbn Hacer'in temel ve ikincil kaynakları olarak belirlenen Şī'i ricāl eserlerinin hicri 836'dan önce de İbn Hacer tarafından kullanıldığını, nadiren başvurulmuş kaynakların ise sonraki aşamalarda metne eklendiğini göstermektedir. Ancak yine de eṭ-Ṭūsī atıflarının, genel kaynak kullanımındaki oranın üzerinde olduğuna dikkat edilmelidir.

Hicri 845-848 tarihleri arasında istinsah edilen el-Ḳalkaşendī nüshasında ana metinde kendilerine 365 ravi tercemesinde toplam 425 kez atıf yapılan müellifler ve atıf sayıları ise şöyledir: Eṭ-Ṭūsī 252, en-Necāşī 38, el-Keşşī 37, Muntecebuddīn 33, 'Alī b. el-Ḥakem 28, İbn Ebī Ṭay 28, İbn 'Uḳde 6, el-Kerācīkī 1, eş-Şeyḫ eş-Şadūḳ 1, Ebū'l-Mufaḍḍal eş-Şeybānī 1. Bu rakamlara bakılırsa İbn Hacer temel ve ikincil kaynakları olarak belirlenen Şī'i ricāl eserlerini hicri 836-845 arasında kullanmaya devam etmiş, bununla birlikte nadiren başvurulmuş bazı kaynakları ilk kez bu dönemde metne taşımıştır. Ancak burada eṭ-Ṭūsī'ye yapılan atıfların oranı, bir önceki dönemin altında ve kitaptaki genel orana daha yakındır.

Üçüncü olarak hicri 846 senesinde istinsah edilen İbn Ḥassān nüshasında ana metinde kendilerine 591 ravi tercemesinde toplam 697 kez atıf yapılan müellifler ve atıf sayıları şöyledir: Eṭ-Ṭūsī 419, el-Keşşī 71, en-Necāşī 67, 'Alī b. el-Ḥakem 46, İbn Ebī Ṭay 44, Muntecebuddīn 29, İbn 'Uḳde 10, eş-Şeyḫ eş-Şadūḳ 6, el-Kerācīkī 2, İbnū'l-Bıṭrīḳ 1, İbn Şehrāşüb 1, Ebū'l-Mufaḍḍal eş-Şeybānī 1.

107 İbn Ḥassān nüshasında düşme dolayısıyla yer almayan 67 tercemenin 38'i, bu nüsha ile aynı tarihte İbn Hacer'e arz edilen el-Ḳalkaşendī nüshasında haşiyededir. Dolayısıyla grafiğe bu rakam ilave edilecektir.

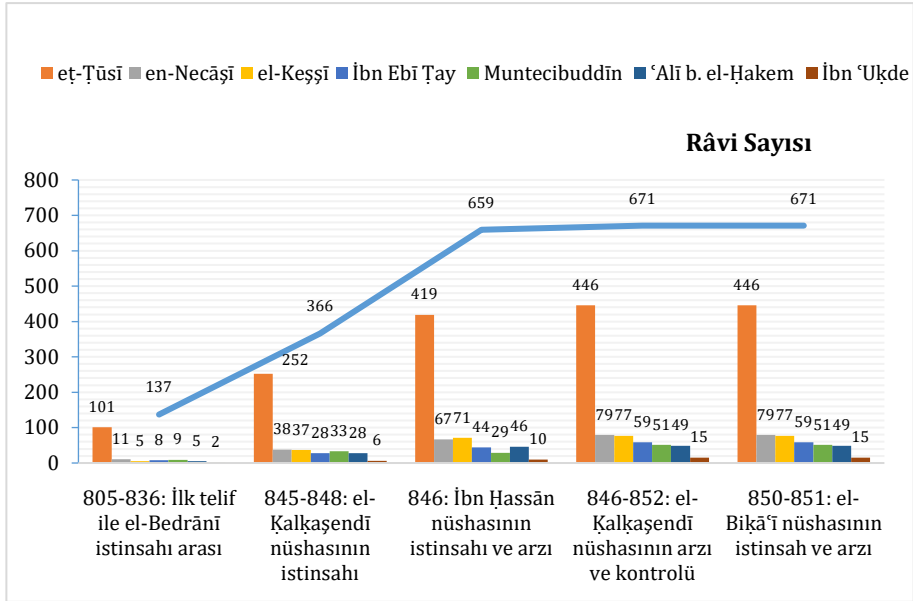
Dördüncü olarak –bir istisna dışında– el-*Ḳalkaşendī* nüshasının İbn Hacer'e arz edilmesi (hicri 846-849) ve ikinci kontrolü (hicri 849-852) ile el-*Bikā'ī* nüshasının (hicri 850-851) *Şī'ī* ricāl kaynaklarına atıf sayıları bakımından mevcut el-*Ḳalkaşendī* nüshasını esas alan *Lisān* baskısıyla örtüştüğü, yani 787'yi bulduğu görülür. Bu noktaya kadar sunulan bilgiler tabloya şöyle aktarılabilir:

Müellifler	Tarihler ve Atıf Sayıları				
	836	845-848	846	846-852	850-851
eṭ-Ṭūsī	101	252	419	446	446
en-Necāšī	11	38	67	79	79
el-Keşşī	5	37	71	77	77
İbn Ebī Ṭay	8	28	44	59	59
Muntecebuddīn	9	33	29	51	51
'Alī b. el-Ḥakem	5	28	46	49	49
İbn 'Uḳde	2	6	10	15	15
eş-Şeyḫ eş-Şadūḳ		1	6	6	6
el-Kerācīkī		1	2	2	2
Ebū'l-Mufaḍḍal eş-Şeybānī		1	1	1	1
İbn Şehrāşūb			1	1	1
İbnu'l-Bıtrīḳ			1	1	1

Tablo 2: *Lisān* Yazmalarında *Şī'ī* Müelliflere Yapılan Atıf Sayıları

Tabloya bakılırsa kitaba en yoğun bilgi girişinin hicri 845-846 tarihleri arasında yapıldığı görülür. El-*Ḳalkaşendī* ve İbn Ḥassān nüshaları üzerinden izlenebilen bu durum *Şī'ī* ricāl müellifleri özelinde daha yakından incelendiğinde İbn Hacer'in temel ve ikincil *Şī'ī* kaynaklarını oldukça erken bir dönemde de kullandığı, atıf yoğunluklarının hicri 846 tarihine kadar artma eğilimi gösterdiği ve yine bu tarihten sonra *Şī'ī* eser yelpazesinin genişlediği söylenebilir.

Yazmalardaki bilgi girişlerine ve atıflara dair söylenenler İbn Hacer'in temel ve ikincil *Şī'ī* kaynakları özelinde şu şekilde grafiğe aktarılabilir:

Grafik 1: Lisān Yazmalarına Şî'i Ravi Bilgilerinin Girişi

Görüldüğü üzere İbn Hacer'in Şî'i ricāl kaynağı kullanımı, *Lisān*'ın ilk telifini tamamladığı tarihten itibaren hem ravi hem atıf hem de müellif düzeyinde gelişim göstermiştir. Kitabın tespit edilebilen en erken edisyonunu ifade eden el-Bedrānī nüshasının ana metninde oldukça mütevazı bir oranda olan Şî'i raviler ve atıflar son edisyonlarda hayli artmış, metnin erken bir versiyonunda 7 Şî'i ricāl müellifine başvurulurken bu sayı bir sonraki aşamada 10'a, kitabın son edisyonunda ise 12'ye çıkmıştır. Atıf sayılarının artışında düzenli bir gelişim çizginden bahsetmek zordur. Bazı eserlere yapılan atıflar dört, bazıları ise yedi ila sekiz kat artmıştır.

Yukarıdaki tablo, İbn Hacer'in hicri 846'ya kadar Şî'i ricāl eserlerinden yoğun bilgi aktarımı yapmak suretiyle *Lisān*'a hacim kazandırdığını gösterir. Bilgi girişlerinin bu tarihten sonra neredeyse durması ise –aradaki zaman farkı dikkate alınarak– İbn Hacer'in hicri 852'deki vefatından ziyade, yaşlılık, bu aktarımların gerektirdiği iş yükünün fazlalığı veya bilemediğimiz bir başka sebepten kaynaklanmış olabilir. Ancak bunlar birer ihtimalden öteye geçmemekte olup içeriklerinden birini tercih etmeyi gerektirecek bir delil de bulunmamaktadır.

2.3. Lisānu'l-Mizān'da Şî'i Ricāl Kaynaklarının Kullanım Tarzı

İbn Hacer'in *Lisān* çerçevesinde zamanla hem kaynak çeşitliliği hem de atıf sayısı bakımından artan Şî'i ricāl eseri kullanımı bu atıfların referans

gösterilen eserde yer alıp almaması ve kaynağa nispet hatalarının olup olmaması, ayrıca muhteva aktarımı yapılan ya da özetlemeye gidilen yerler açısından incelenebilir. Bu çerçevede eserdeki yüzlerce atfın tamamını kaynak gösterilen yerde takip etmek güç olduğu gibi atıf yapılan kaynakların bazılarının elde olmaması nedeniyle mümkün de değildir. Bundan dolayı ilgili nakiller eserde aktif olarak kullanılan eṭ-Ṭūsī, en-Necāṣī ve el-Keṣṣī'nin kitaplarına yapılan yaklaşık 50 atıf özelinde tahlil edilecektir. *Lisān*'da ikincil olarak kullanılan diğer ricāl müellifleri İbn Ebī Ṭay, 'Alī b. el-Ḥakem ve İbn 'Uḳde, eserleri elimizde olmadığı, Muntecebuddīn ise atıf problemleri daha önce eş-Şeyḫ eş-Şadūḳ kısmında tartışıldığı için¹⁰⁸ burada gündeme alınmayacaktır.

Lisān'daki eṭ-Ṭūsī atıflarının geneli, bir ravinin onun tarafından bir imamın ashabı içerisinde zikredilip edilmediğini belirlemekle yetinir ki, bu kısa muhtevalı atıflar eṭ-Ṭūsī'nin *Ricāl*'inde aynen yer alır.¹⁰⁹ Bazı atıflarda ise ismi anılan ravi *Ricālu't-Ṭūsī*'de olmakla birlikte *Lisān*'da *Ricāl*'e referansla verilen kimi ilave bilgiler orada bulunmaz. Örneğin İbn Ḥacer, eṭ-Ṭūsī'nin Ebān b. Erḳam el-Esedī el-Kūfī'yi İmāmiyye Şī'ası içerisinde Ebū 'Abdullāh Ca'fer eş-Şādīḳ'ın ashabı arasında zikredip tevsik ettiğini söyler.¹¹⁰ Bu zat *Ricāl*'de yer alıyorsa da¹¹¹ hakkında herhangi bir tevsik ifadesi yoktur.¹¹² İbn Ḥacer'in eṭ-Ṭūsī'nin *Ricāl*'ine yaptığı bazı atıflar da atıf yapılan yerde tespit edilememiştir. Nitekim o, eṭ-Ṭūsī'nin Ebān b. Erḳam el-'İtrī'yi İmāmiyye Şī'ası içerisinde zikredip "Ebū 'Abdullāh Ca'fer eş-Şādīḳ'tan rivayette bulundu, ona yolculuk yaptı ve ondan pek çok hadis işitti." dediğini nakleder.¹¹³ Eṭ-Ṭūsī'nin *Ricāl*'inde ise Ebān b. Erḳam isimli bir ravi el-'Anezī nisbesi ile kaydedilmiştir.¹¹⁴ Bu nisbenin *Lisān*'da hata ile el-'İtrī şeklinde kaydedildiği düşünülebilirse de eṭ-Ṭūsī'ye nispet edilen ek bilgiler *Ricālu't-Ṭūsī*'de yer almaz. Bu kapsamda değerlendirilebilecek diğer bazı örneklerde ise bilgi, tercemenin nispet edildiği eṭ-Ṭūsī'ye ait eserlerde değil, başka bir kitapta yer alır. Mesela İbn Ḥacer, Ebān b. 'Abdumelik için "et-

108 Bkz. yukarıda 2.1.3.1 no'lu başlık.

109 Örnek olmak üzere bkz. *Lisān*, 1:225 (Ebān b. 'Abdurrahmān), krş. eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164; *Lisān*, 1:227 (Ebān b. 'Abde), krş. eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164; *Lisān*, 1:227 (Ebān b. 'Imrān el-Fezārī), krş. eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164; *Lisān*, 1:228 (Ebān b. 'Umeyr el-Cedelī), krş. eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164 (Ebān b. 'Amr el-Cedelī şeklinde).

110 *Lisān*, 1:219.

111 eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164.

112 Benzer örnekler için bkz. *Lisān*, 1:219 [Ebān b. Erḳam eṭ-Ṭā'ī es-Sinbisī], krş. eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164; *Lisān*, 1:224 [Ebān b. Şadaḳa el-Kūfī], krş. eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164.

113 *Lisān*, 1:219.

114 eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164.

Ṭūsī onu Şī'a ricāl içerisinde zikretti ve 'Ca'fer b. Muḥammed'den nakilde bulundu ve *Kitābu'l-Hac* tasnif etti' der."¹¹⁵ Bu zat eṭ-Ṭūsī'nin *Ricāl*'inde kayıtlı olsa da kitap bilgisine yer verilmez.¹¹⁶ Kitap bilgisinden hareketle bu tercemenin eṭ-Ṭūsī'nin *el-Fihrist*'ine ait olma ihtimali varsa da ravi orada da yer almaz. en-Necāşī'nin *el-Fihrist*'inde ise bu ravi için "Ebū 'Abdullāh'tan *Kitābu'l-Hac*'ı nakletti" denilir.¹¹⁷ Yani İbn Hacer aslında en-Necāşī'den aldığı bilgiyi hem yanlışlıkla eṭ-Ṭūsī'ye nispet etmiş hem de muhtevasını hatalı aktarmıştır.¹¹⁸

Lisān'daki bazı eṭ-Ṭūsī atıfları açıkça incelenen ravinin bir kitabına dair bilgi içerdiği için *el-Fihrist*'e ait olmalıdır. Gerçekten de "eṭ-Ṭūsī onu İmāmī/Şī'i musannifler arasında zikretti." formunda kaydedilen bu atıfların geneli *el-Fihrist*'te yer alır.¹¹⁹ Bazı tercemeler ise *el-Fihrist*'te bulunmakla birlikte *Lisān*'da buraya nispet edilen bilgilerin kimisi burada yer almaz. Örneğin İbn Hacer, Aḥmed b. Mīsem'in İbrāhīm b. Ḥammād'dan nakilde bulunup onu övdüğünü, eṭ-Ṭūsī'nin de İbrāhīm'i Şī'i musannifler arasında zikrettiğini belirtir.¹²⁰ *el-Fihrist*'te ondan ilim alan ravi ve övme bilgisi yer almazken¹²¹ en-Necāşī'nin *el-Fihrist*'inde Aḥmed b. Mīsem'in ondan rivayette bulunduğu görülür, ancak orada da övgü bulunmamaktadır.¹²² Dolayısıyla burada bilginin nispet edildiği yerde de sorunlar vardır. Bilginin yanlış esere nispetine dair bir diğer örnek İbrāhīm b. Ebi'l-Bilād tercemesidir.¹²³ Bu ravi için İbn Hacer "eṭ-Ṭūsī onu Ca'fer eṣ-Şādık'ın ashabı içerisinde zikretti ve şöyle dedi deyip onun uzun bir ömür sürdüğünü ve 'Alī b. Mūsā er-Rıdā'ya bir mektup yazacak kadar yaşadığını söyler, ondan ilim alan birkaç kişinin adını verir. Eṭ-Ṭūsī onu *Ricāl*'de zikretmişse de bu

115 *Lisān*, 1:225.

116 eṭ-Ṭūsī, *Ricāl*, 164.

117 en-Necāşī, *el-Fihrist*, 15.

118 Benzer bir örnekte Ebān b. 'Umer el-Esedī'nin eṭ-Ṭūsī tarafından Şī'i ricāl içerisinde Ca'fer eṣ-Şādık'tan rivayette bulunanlar arasında zikredildiği söylenir (*Lisān*, 1:227). Bu ravi eṭ-Ṭūsī'nin *Ricāl*'inde Mīsem et-Temmār ailesinin damadı olarak ve el-Kūfī nisbesi ile kayıtlı ise de el-Esedī nisbesi yoktur (164). En-Necāşī'nin *el-Fihrist*'inde ise hem el-Esedī nisbesi hem de eṭ-Ṭūsī'deki aile bilgisi vardır (15). Yani burada da bilginin nispetinde bir sorun bulunmaktadır.

119 Örnek olmak üzere bkz. *Lisān*, 1:273 (İbrāhīm b. Ḥālid el-'Attār), krş. eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 10; *Lisān*, 1:273 (İbrāhīm b. Ebi Racā' el-Caḥderī), krş. eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 4; *Lisān*, 1:336 (İbrāhīm b. Kuteybe el-İşfahānī), krş. eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 8; *Lisān*, 1:336 (İbrāhīm b. Muḥammed el-Mezārī), krş. eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 7.

120 *Lisān*, 1:269.

121 eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 10.

122 en-Necāşī, *el-Fihrist*, 26. eṭ-Ṭūsī'ye nispet edilen bilginin *el-Fihrist*'te yer almadığı, benzer bilgilerin en-Necāşī tarafından verildiği bir diğer örnek için bkz. *Lisān*, 1:317 (İbrāhīm b. 'Uşmān el-Cezzār el-Kūfī), krş. eṭ-Ṭūsī, *el-Fihrist*, 8; en-Necāşī, *el-Fihrist*, 22.

123 *Lisān*, 1:254.

bilgiler orada yer almaz.¹²⁴ Eṭ-Ṭūsî'nin *el-Fihrist*'te ondan kitabı/aslı nakleden kişi olarak verdiği isim¹²⁵ İbn Hacer'de öğrencisi olarak kayıtlıdır; İbn Hacer'in eṭ-Ṭūsî'ye nispet ettiği bilgiler ise en-Necâşî'nin *el-Fihrist*'inde yer alır.¹²⁶ Ancak en-Necâşî'deki ifadelerin muhtevası serbest olarak aktarılmıştır. Sonuç olarak en-Necâşî'den alınan bilgiler hatayla eṭ-Ṭūsî'ye nispet edilmiştir.

Lisân'daki en-Necâşî atıfları da elimizdeki *el-Fihrist*'te genel olarak yer alır.¹²⁷ En-Necâşî'ye nispet edilen bazı bilgiler ise *el-Fihrist*'te kısmen yer alır. Örneğin İbn Hacer İbrâhîm b. Mūsâ el-Enşârî için "en-Necâşî onu Şî'a'nın hocaları arasında zikretti. O 'Alî b. Mūsâ er-Rıdâ'dan nakilde bulundu. Onun *Kitâbu'n-Nevâdir*'i var." der.¹²⁸ En-Necâşî'de kitap bilgisi kayıtlı olsa da görüşülen imama dair bilgi bulunmamaktadır.¹²⁹ Bazı bilgiler ise *el-Fihrist*'ten hatalı aktarılmıştır. Nitekim *Lisân*'da İbrâhîm b. Ebî Maḥmûd el-Ḥorâsânî için "En-Necâşî onu Mūsâ el-Kâzım ashabından olan Şîî ricâl içerisinde zikretti." denilmiştir.¹³⁰ En-Necâşî'nin eserinde ise bu isim 'Alî er-Rıdâ'dan nakilde bulunan biri olarak sunulur.¹³¹

Burada son olarak eṭ-Ṭūsî ve en-Necâşî atıflarından ciddi oranda farklılaşan el-Keşşî atıflarına değinilecektir. *Lisân*'da incelenen 10 el-Keşşî atfından ikisi el-Keşşî'nin, eṭ-Ṭūsî ihtisarıyla günümüze ulaşan *Ma'rifetu'r-Ricâl*'inde yer alır. Ancak bunların biri müstakil terceme değildir,¹³² diğeri ise İbn Hacer'in verdiği bazı bilgileri içermez.¹³³ Geriye kalan sekiz terceme ise el-Keşşî'nin eserinde tespit edilememiştir. Bu isimlerden biri mevcut haliyle eṭ-Ṭūsî'nin *Ricâl*'inde,¹³⁴ biri de kısmen en-Necâşî ve eṭ-Ṭūsî'nin *el-Fihrist*'lerinde yer alır.¹³⁵ Dördü hiçbir Şîî ricâl eserinde tespit

124 eṭ-Ṭūsî, *Ricâl*, 158, 331 (künyesi ve kitabına işaret var), 352 (Kûfeli sika der).

125 eṭ-Ṭūsî, *el-Fihrist*, 9.

126 en-Necâşî, *el-Fihrist*, 24.

127 Örnekle olmak üzere bkz. *Lisân*, 1:337 (İbrâhîm b. Ebî'l-Kerem el-Ca'ferî), krş. en-Necâşî, *el-Fihrist*, 23; *Lisân*, 1:364 (İbrâhîm b. Muslim b. Hilâl), krş. en-Necâşî, *el-Fihrist*, 27; *Lisân*, 1:370 (İbrâhîm b. Mehriyâr), krş. en-Necâşî, *el-Fihrist*, 18 (Mehziyâr şeklinde); *Lisân*, 2:11 (İdrîs b. 'Abdullâh b. Sa'd el-Eş'arî), krş. en-Necâşî, *el-Fihrist*, 101.

128 *Lisân*, 1:371.

129 en-Necâşî, *el-Fihrist*, 27.

130 *Lisân*, 1:363.

131 en-Necâşî, *el-Fihrist*, 26.

132 *Lisân*, 1:354 (İbrâhîm b. Muḥammed b. el-'Abbâs el-Ḥuttelî el-Ḳummi), krş. el-Keşşî, *Ma'rife*, 485.

133 *Lisân*, 1:354 (Udeym b. el-Ḥur), krş. el-Keşşî, *Ma'rife*, 156.

134 *Lisân*, 1:339 (İbrâhîm b. el-Muşennâ), krş. eṭ-Ṭūsî, *Ricâl*, 167.

135 *Lisân*, 2:11 (İdrîs b. 'Abdullâh b. Sa'd el-Eş'arî), krş. en-Necâşî, *el-Fihrist*, 101 ve eṭ-Ṭūsî, *el-Fihrist*, 38.

edilemezken¹³⁶ ikisi sadece el-Berkī'nin *Ricāl*'inde kayıtlıdır.¹³⁷ Bu durumda İbn Hacer'in eṭ-Ṭūsī seçkisini değil de el-Keşşī'nin metninin orijinal halini kullanmış olduğu düşünülebilirse de ilgili metnin ilk versiyonuna 6./12. asırdan herhangi bir atıf tespit edilememesi¹³⁸ bu ihtimali zayıflatır. Her halükarda *Lisān*'daki el-Keşşī atıflarının kaynağı belirsizliğini korumaktadır.

Sonuç olarak İbn Hacer'in Şī'i ricāl eserlerinden yaptığı aktarımların genelinin bu eserlerin günümüzdeki baskılarıyla örtüştüğü, bazılarının ise birtakım farklılıklar içerdiği anlaşılmaktadır. Bunların –özellikle isimlerin farklı kaydedilmesi gibi– bazıları eserlerin nüshalarından kaynaklanmış olabilirse de özellikle atıf yapılan kaynaktan ilgili bilginin bulunmadığı yerler ya hatalı atıfların ya da tespit edemediğimiz başka bir sebebin sonucu olmalıdır.

Hangi şekilde gerçekleşmiş olursa olsun, İbn Hacer'in Şī'i kaynaklardaki bilgileri belirli redaksiyon süreçleri dahilinde *Lisān*'a aktardığı ve onları belirli gayeler etrafında kitabında kullandığı açıktır. Makalenin kalan kısmında *Lisān*'ın doğrudan kendisine odaklanılarak bu gayeler tespit edilmeye ve Şī'i ricāle dair eklenen bilgilerin kitaptaki fonksiyonu gösterilmeye çalışılacaktır.

3. Şī'i Ricāl Kaynaklarına Atıfların Anlam ve İşlevi

İbn Hacer'in Şī'i ricāl eserlerinden yaptığı ravi ve bilgi ilaveleri üç ayrı düzlemde değerlendirilebilir. İlk olarak, söz konusu ilavelerin niçin yapıldığına cevap aramak üzere *Lisān*'ın ana konusu, ait olduğu tür ve kaynak kullanım özellikleri üzerinde durulmalıdır. Ansiklopedik eser yazımının yaygınlaştığı bir dönemin ürünü olan *Lisān*, adalet veya zabt yönünden tenkide uğramış ravileri inceleyen ḡu'afā' türünün en kapsamlı kitaplarından biridir. İbnu'l-Cevzī (ö. 597/1201), ez-Zehebī ve İbn Hacer gibi yazarlar ulaşabildikleri tarih ve ricāl eserlerinden ḡu'afā' kitapları için bolca malzeme devşirerek ilgili türün kapsamını hadis rivayetiyle uğraşmayanları da içine alacak kadar genişletmişlerdir.¹³⁹ Dolayısıyla *Lisān*'daki Şī'i ravi ilaveleri ḡu'afā' literatüründeki kapsam genişlemesi ile irtibatlandırılıp önceki bölümde zikredilen rakamların yüksekliği dikkate alınarak bunun literatür açısından kayda değer bir gelişme olduğu

136 *Lisān*, 1:263 (İbrāhīm b. Hureys), 278 (İbrāhīm b. Ebī Racā' el-Kūfī); 2:17 (Ādem el-Murādī), 18 (Udeym b. 'Abdullāh).

137 *Lisān*, 2:12 (İdrīs b. Hilāl), 13 (İdrīs b. Yūsuf), krş. el-Berkī, *Kitābu'r-Ricāl*, 27.

138 Topgöl, *Erken Dönem Şī'i Ricāl İlmi*, 193-194.

139 Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 179-184.

söylenebilir. Yine de bu açıklamanın birtakım sınırlılıkları ve detaylandırılması gereken yönleri vardır ve ikinci düzleme geçmeden önce bunlardan kısaca bahsedilmelidir.

Yukarıda gösterildiği üzere İbn Hacer Şîî ravilerin büyük çoğunluğunu *Lisân*'ın ilk edisyonunda değil, sonraki gözden geçirme süreçlerinde kitaba eklemiştir. Bu genişlemenin hangi mülahazayla yapıldığı veya neden sonraya bırakıldığı belli olmadığı gibi, ilk üç ciltte yoğunlaşma sebebi hakkında da yazma nüshalarda herhangi bir açıklama veya ima bulunmamaktadır. İbn Hacer'in *Mizân* üzerine yazdığı diğer eserlerin¹⁴⁰ matbu yahut yazma/mahtût varlıklarının bilinmemesi de ipuçlarının yakalanabileceği bir diğer kaynak kümesinden istifadeyi imkansız kılar. Bu konuda başvurulabilecek son yer İbn Hacer'in talebeleri başta olmak üzere *Lisân* üzerine çalışma yapanların değerlendirmeleri olabilir ve Şîî ravilerin varlığı karşısındaki tutumları tahlil edilebilirdi.¹⁴¹ Ne var ki onların reaksiyonlarını takip edebileceğimiz bu metinler de mevcut olmadığından, şu an için önceki bölümde dile getirilen tespitlerin ötesine geçme imkanı bulunmamaktadır.¹⁴²

İbn Hacer'in Şîî ricâl eserlerini kullanan ilk Sünni müellif olmadığı yukarıda gösterildiğine göre, *Lisân*'ı *du'afâ'* –hatta Sünni ricâl literatürü– içinde bu açıdan ayrıcalıklı kılan hususun ne olduğu sorulabilir. Bu soruya verilebilecek ilk cevap kullanım yoğunluğuyla ilgilidir. Önceki müelliflerin mezkur eserlere atıfları İbn Hacer'inki kadar yüksek bir seviyeye erişmemiştir. İkinci olarak *Lisân*'da atıf yapılan Şîî eserler belirli bir konuya veya türe özgü olmayıp nispeten geniş bir kaynak havuzu oluşturur. Ayrıca İbn Hacer, İbn Ebî Tay örneğinde olduğu gibi Şîî bir yazarın bilinen tarih kitabından yararlanmakla kalmamış, daha dakik bir ilgi ve uzmanlık gerektiren Şîî ricâle mahsus eserleri de bilgi kaynakları arasına dahil etmiştir. Bu özellikler ez-Zehabî için de bir ölçüde söz konusu olsa da o, Şîî

140 Es-Sehâvî'nin kaydettiğine göre İbn Hacer *Mizân* üzerinde değişik işlemler yaptığı *Tahrîru'l-Mizân* ve *Takvîmu'l-Lisân* gibi adlara sahip muhtelif kitaplar derlemiş, hatta bunlardan *Takvîmu'l-Lisân*'ın müsveddesini hicri 847'de tamamlamıştır. Bkz. Şemsuddin es-Sehâvî, *el-Cevâhir ve'd-Durer fi Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*, 2:683; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 173.

141 *Lisân* üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Ebü Güdde, "Takdimetu'l-Mu'teni bi'l-Kitâb," 122-124; Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 176. *Lisân*'a 237 terceme ekleyen el-'Avnî bazı yerlerde Şîî kaynak kullansa da İbn Hacer'in kaynak kullanımını hakkında herhangi bir değerlendirme yapmamıştır. Bkz. eş-Şerîf Hâtim el-'Avnî, *Zeylu Lisâni'l-Mizân*.

142 Ebü Güdde, İbn Hacer'in Şîî ricâl eklemeye işini bu kimselerin hadis kitaplarında rivayetlerinin olmadığını fark ederek kitabı onlarla uzatmak istememesinden dolayı bırakmış olabileceğini belirtir ("Takdimetu'l-Mu'teni bi'l-Kitâb," 102, 105). Gerek *du'afâ'* kitaplarında hadis rivayetiyle ilgilenmemiş kişilere rahatlıkla yer verilebilmesi gerekse kitabın hacmiyle ilgili müdellel bir endişenin bilinmemesi sebebiyle bu açıklama ikna edici gözükmemektedir.

kaynakları *Mizān'a* karıştırmaktan kaçınırken İbn Hacer bu kaynakları *Lisān'da* istimal etmekte bir beis görmemiştir.

Bu makalenin sınırlarını aşmakla birlikte üzerine düşünülmesi gereken son bir soru şudur: İbn Hacer bilgi kaynaklarını genişletirken Şī'i ravileri onlardan hangi kritere göre seçmiştir? Veya belirli bir kriter uygulamaktan ziyade *Lisān'ın* revizyonunda gelebildiği yere kadar başvurduğu Şī'i kaynaklardan serbest tarzda seçme mi yapmıştır? Bu konuda en azından du'afalardaki Sünni raviler hakkında genelde kabul edilen "hakkında tenkit dile getirilmiş olma" şartının Şī'i raviler için geçerli olmayabileceğine ileride değinilecektir.

Lisān'daki Şī'i ricāl nakilleri, ikinci düzeyde, atıf yapılan müellifler açısından değerlendirilerek onların görüşlerinin neden ve hangi seviyeye kadar muteber görüldüğü, Sünni münekkitlerle denk tutulup tutulmadığı incelenebilir. Bunun için İbn Hacer'in Şī'i müellifler hakkındaki düşüncelerine ve onları alıntıladıktan sonra tasdik yahut eleştiri sadedinde herhangi bir yorum yapıp yapmadığına bakılmalıdır. Alıntılar bu gözle tarandığında, *Lisān'ın* genelinde olduğu gibi yorumsuz nakillerin hakimiyeti göze çarpar. İbn Hacer yalnızca bir yerde ravinin durumunu –Şī'i olması hasebiyle– eṭ-Ṭūsī'nin daha iyi bilebileceğini söyler.¹⁴³ Bir başka yerde İbn Ebī Ṭay'a yapılan atıf, İbn Ebī Ṭay'ın, babasının amcasını daha iyi tanıyabilecek olmasından kaynaklanmış gibidir.¹⁴⁴ İbn Hacer'in dile getirdiği nadir eleştiri örneklerinden biri ise eṣ-Şāfi'yi (ö. 204/820) zemmeden bir raviyi züht ve takva ile niteleyen eṭ-Ṭūsī'ye "Allah onu bereketinden mahrum etsin (*lā bārekallāhu fih*)!" diye tepki göstermesidir.¹⁴⁵ Özetle, *Lisān'da* nakilde bulunulma tarzı bakımından Sünni müellifler ile Şī'i müellifler arasında zahiren bir fark yoktur.

İbn Hacer'in Şī'i müelliflere ayrıştırıcı bir tarzda atıf yapmaması, onları bilgi kaynağı olarak Sünni müelliflere denk gördüğü anlamına gelmez. Şī'i yazarlara atıflar ağırlıklı olarak Şī'a'ya nispet edilen kişilerle ilgilidir ve Sünni hadis kaynaklarında çok az rivayeti bulunan bu kişilerin Şī'iliklerini içeriden teyit ve detaylandırma amacı taşır.¹⁴⁶ Bir mezheple irtibatlandırılan raviyi o mezhebin ricāl alimlerinin daha iyi tanıyabileceği

143 İbn Hacer, *Lisān*, 1:294.

144 İbn Hacer, *Lisān*, 2:90.

145 İbn Hacer, *Lisān*, 1:300.

146 Mesela İbn Hacer, Ebū Nu'aym el-İşfahānī'nin (ö. 430/1038) bir raviyi Şī'a'nın aşırılarından diye nitelediğini naklettikten sonra ravi hakkında eṭ-Ṭūsī'nin "Önceleri Zeydī idi, sonra İmāmī oldu." şeklindeki açıklamasını verip biyografinin kalanını yine eṭ-Ṭūsī'den gelen bilgilerle inşa etmiştir. Bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 1:351.

düşüncesi –ki muhtemelen bu yaklaşım ilk defa bu düzeyde İbn Hacer’de görülmektedir– onun kaynak kullanımını etkilemiş olmalıdır.

Lisân’da Şîî kaynaklardan aktarılan bilgilerin bir kısmı Sünni ravilerle ilgilidir. Ne var ki bu bilgiler de tek başına belirleyici bir konumda olmayıp Sünni münekkitlerden gelen görüşleri destekleme veya detaylandırma gibi işlevlere sahiptir. Dolayısıyla Şîî kitaplardan nakillerin yoğunluğuna bakarak bunların ravi tenkidinde esaslı bir kaynak olarak kullanıldığı söylenemez. Bu noktada, İbn Hacer’in Şîî müelliflerin kendilerine ait biyografilerde dikkat çektiği hususlar da hatırlanabilir. Onun hadis uyduran Ebü’l-Mufađdal eş-Şeybânî’yi,¹⁴⁷ kitapları ibret-i alem için birkaç kez yakılan eṭ-Ṭūsî’yi¹⁴⁸ veya öncekilerin eserlerini alıp serbestçe kullandığı için sıkça hataya düşen İbn Ebî Ṭay’ı¹⁴⁹ –ikincil tarihî veriler için alıntılansa da– ravi tenkidinde ana kaynak olarak kullanması herhalde beklenemezdi.

Lisân’daki Şîî ricâl nakilleri, üçüncü ve son olarak, kendilerinden bahsedilen raviler düzeyinde incelenebilir. Burada, yukarıda tartışılan İbn Hacer’in Şîî müelliflere atfettiği olumlu-olumsuz değerler bir kenara bırakılarak şu soru üzerinde durulmalıdır: Yapılan nakiller biyografinin mevcut haline nasıl bir katkı yapmakta, hangi bilgiyi eklemekte ve orada nasıl bir işlev görmektedir? Tersten sorulacak olursa: Şîî kaynaklara atıflar olmasaydı *Lisân*’da ne eksik kalırdı? Bu çalışmada belirlenen 671 raviden 604’ünün İbn Hacer tarafından kitaba eklenen kimselerden oluştuğu yukarıda belirtilmişti. Söz konusu tercemelerin ise önemli bir kısmı yalnızca Şîî kaynaktan yapılan nakilden ibaret olup varlığını tamamen ilgili kaynağa borçlu gözükmektedir. Dolayısıyla bunlar olmasaydı en başta *Lisân*’da sayısı yüzlerle ifade edilebilecek tercemelerin eksik kalacağı söylenebilir. Başka bir deyişle, Şîî kaynaklar İbn Hacer’in yalnızca önceden belirlediği raviler hakkında ilave bilgi sunan eserler olmayıp o döneme kadarki en geniş qu’afâ’ kitabı oluşturulmaya çalışılırken yararlanılan ve adeta ravilerin kitaptaki varlığını tayin eden bir literatür konumundadır. Daha ziyade *Lisân*’ın kapsamını ilgilendiren bu açıklamadan sonra, Şîî kaynaklara atfın ravi tenkidiyle ilgili temel işlevinin ravinin Şîîliğini teyit etmek olduğu belirtilebilir. İbn Hacer pek çok terceme esnasında “mine’s-Şî’a” ve “min ricâli’s-Şî’a” gibi ifadelerle ravilerin Şî’a ile bağıını gösterir.¹⁵⁰ Böylece, *bid’at* sahibi olmak gibi ciddi bir itham, kişinin naklettiği rivayetlerin içeriğinin ve

147 İbn Hacer, *Lisân*, 7:254-255.

148 İbn Hacer, *Lisân*, 7:84.

149 İbn Hacer, *Lisân*, 8:454.

150 İbn Hacer, *Lisân*, 1:219, 251, 311; 2:26, 62, 66, 85, 88, 96, 134, 201, 300, 351, 445, 482.

Sünni münekkitlere ait görüşlerin yanı sıra Şī'i ricāl alimlerinin kabulleri ile de desteklenmiş olur. Öte yandan bazı biyografilerde Şī'i kaynaklar Şī'ilik tespitinde daha kritik bir rol oynamıştır. Mesela ez-Zehebî'nin "*şāhibu sunne*" diye nitelediği bir ravinin Şī'iliğini ortaya koymada İbn Ebî Tay'dan yapılan nakil böyle bir işlev görmüştür.¹⁵¹

Şī'i müelliflerden nakillerin ravi tenkidıyla ilgili imaları hakkında yukarıdaki hususla bağlantılı bir diğer nokta, onların ravi güvenilirliklerine dair herhangi bir değerlendirme içerip içermediğidir. İbn Hacer'in nakillerinin bazılarında ravi Şī'i müellif tarafından cerh edilmişse de çoğu örnekte ravinin güvenilirliğiyle ilgili olumsuz bir şey söylenmez, hatta ta'dil anlamına gelecek övgü cümlelerine yer verilir.¹⁵² "Şika", "onun gibisi yoktu" ve "takvalı ve güvenilir birisiydi" gibi yalnızca ta'dil ifadelerinden oluşan tercemeler du'afā' kitaplarının tipik özellikleri açısından ilk bakışta şaşırtıcı gelebilir. Zira bu eserlerde ravi genel itibarıyla güvenilir dahi olsa onun hakkında muhakkak bir tenkidin dile getirilmiş olması beklenir. Yaygın tutumun istisnası gözükken bu örneklerde yine de kitabın türünü esas alarak İbn Hacer'in ilgili ravileri zayıf ya da metrük saydığı varsayılmalıdır. Neticede ravilerin yer verildiği kitap bir t̄abakāt yahut ulema tarihine dair genel bir eser değil, belirli bir konu ve amaca yönelik bir çalışmadır. İbn Hacer Şī'i müelliflerin ifadelerini genellikle olduğu gibi nakledip onlara herhangi bir istidrakte bulunmasa da nakilleri yerleştirdiği bağlam raviler hakkında olumlu düşündüğünü söylemeye manidir. Ayrıca İbn Hacer'in Şī'i ricāl kitaplarında bir raviye sahiplenilerek yer verilmesini ravinin Şī'iliğini gösteren, dolayısıyla adaletini ortadan kaldıran bir karine olarak görmesi kuvvetle muhtemeldir. Bu yorumları *Lisān*'ın içinden destekleyebilecek birkaç kullanıma dikkat çekilebilir. İbn Hacer olumlu-olumsuz herhangi bir değerlendirme yapmadan el-Keşşî'den kitabına aldığı Buşeyr el-Kettānî'nin rivayetlerine verdiği örneği "min menākīrihī (onun münker rivayetlerinden biri)" diyerek başlatır ve bu ifade ravi hakkındaki düşüncesini açıkça ortaya koyar.¹⁵³ Bir başka ravi ise Muntecebuddin İbn Bābeveyh'ten yapılan naklin içinde "Şāliḥ birisiydi ... Hadis ve fıkıh ilimlerine yöneldi, Şī'a ve Ehl-i Sünnet arasında öne çıktı, Ehl-i Beyt'in hadisleri konusunda uzmandı." gibi

151 İbn Hacer'in kendi gözlemleriyle de desteklenen bu örnek için bkz. İbn Hacer, *Lisān*, 3:140 (2451).

152 İbn Hacer, *Lisān*, 1:325 (219); 2:10-11 (927), 11 (928), 12 (932), 16 (945), 17 (950), 80 (1076), 257-258 (1388), 410 (1746), 418 (1757), 456 (1858), 463 (1877), 482 (1937), 530 (2063); 3:156 (2493); 6:544 (6454).

153 İbn Hacer, *Lisān*, 2:326.

cümlelerle övülür.¹⁵⁴ İbn Hacer yorumsuz yer verdiği bu naklin ardından aynı ravinin naklettiği rivayeti “yalan (*kizb*)” diye nitelemiştir.

Yukarıda işaret edildiği üzere, Şîî kaynaklardan yapılan nakillerin az bir kısmı Sünni raviler hakkında Sünni münekkitler tarafından dile getirilmiş olan tenkitleri pekiştirmeye matuftur.¹⁵⁵ Örneğin İbn Hacer, hadis uydurmakla bilinen bir ravi hakkındaki Sünni görüşleri ve uydurma rivayet örneklerini verdikten sonra eṭ-Ṭūsî'nin kitabına atıfla ravinin uydurma rivayetlerine yeni örnekler eklemiştir.¹⁵⁶

Şîî müelliflerden nakiller ravilerin kimliği, hocaları, talebeleri ve eserleri gibi *cerḥ-ta'dîl* dışındaki yönlerine dair biraz daha belirgin bir katkı yapmıştır. Ravinin künyesini, nisbesini, üst soyundan isimleri veya hocalarını tespit eden nakiller ricâl ilminde önemli bir mesele olan kimliklerin netleştirilmesine yardımcı olmaktadır.¹⁵⁷ Örneğin İbn Hacer, İbn 'Abdilber'in (ö. 463/1071) “meçhul” dediği bir ravinin dede adını ve nisbesini eṭ-Ṭūsî'nin kaydettiğini belirtmiştir.¹⁵⁸ Bir diğer ravi hakkında ise başka türden bilgiler verilmişse de ravinin künyesi eṭ-Ṭūsî sayesinde tespit edilebilmiştir.¹⁵⁹ İbn Hacer'in nakillerinde ravinin kimden hadis naklettiğine sıkça değinilmiş olması kimlik veya tabaka tespitinin ötesinde, yukarıda da geçtiği üzere, Şîî ricâl ilminde ravilerin Şîî imamlarla irtibatına gösterilen ihtimamdan kaynaklanmıştır. Bu yüzden Şîî müelliflerden yapılan pek çok nakilde ravinin doğrudan bir imamdan ya da onun yakınından hadis rivayet ettiği bilgisi bulunabilir.¹⁶⁰ Bazı biyografilerde ravilerin tasnif ettikleri kitapların zikredilmesi ise Şîî kaynakların ricâl hakkında sunduğu yardımcı bilgilerin diğer bir örneğini teşkil eder.¹⁶¹

Sonuç

İbn Hacer'den önce şehir ve edebiyat tarihçileri başta olmak üzere Sünni müellifler Şîî ricâl eserlerine zaman zaman müracaat etmişlerdir. Bu müelliflerden biri olan ez-Zehebî tarih-ṭabaḳât kitaplarında yer verdiği Şîî ricâl biyografilerinde söz konusu eserlere yer yer atıf yapmış, ancak *cerḥ-ta'dîl* merkezli *Mizānu'l-İ'tidāl*'de onları kullanmamaya dikkat etmiştir. İbn

154 İbn Hacer, *Lisân*, 2:375.

155 İbn Hacer, *Lisân*, 6:577; 7:526-527.

156 İbn Hacer, *Lisân*, 3:189-191.

157 İbn Hacer, *Lisân*, 2:118 (1157), 297 (1478), 461 (1871), 556 (2136); 3:220 (2632).

158 İbn Hacer, *Lisân*, 2:524 (2052).

159 İbn Hacer, *Lisân*, 2:296 (1473).

160 İbn Hacer, *Lisân*, 1:343 (264); 2:250 (1371), 296 (1472), 461 (1871); 3:147 (2460), 151-2 (2476), 153 (2487); 8:50 (7702).

161 İbn Hacer, *Lisân*, 1:351 (275), 371 (323); 2:10-11 (927), 12 (932), 54 (1015); 3:151 (2474 ve 2475).

Hacer öncesindeki atıfların genel özelliği Şī'i kimseler hakkında yapılmış olması ve *cerh-ta'dili* doğrudan ilgilendirmeyen tarihî veriler içermesidir.

İbn Hacer ise *Lisānu'l-Mizān*'da Şī'i kaynakları seleflerine göre çok daha yoğun biçimde kullanarak 9,156 kişiden oluşan eserdeki 671 tercemede 12 Şī'i ricāl müellifine toplam 787 kez atıf yapmıştır. İsmi açıkça zikretmediği Şī'i kaynaklara da başvuran İbn Hacer'in en fazla andığı müellif, atıflarının yarısından biraz fazlasını oluşturan Ebū Ca'fer eṭ-Ṭūsī'dir. *Lisān*'daki Şī'i ricāl kaynakları ilk defa bu makalede atıf yoğunlukları da kaydedilerek eksiksiz biçimde ortaya konulmuştur. Ayrıca İbn Hacer'in referansları seçili örnekler üzerinden Şī'i kaynakların günümüzdeki versiyonları ile karşılaştırılarak bunların kimi yerlerde örtüştüğü, kimi yerlerdeyse farklılaştığı görülmüştür. Öte yandan İbn 'Uḳde ve 'Alī b. el-Ḥakem gibi bazı yazarlar ve eserleri hakkında hem Sünni hem de Şī'i literatürde mevcut olan muğlaklıkların giderilmesi için yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Lisān'da Şī'i ricāl'in ve dolayısıyla onlar hakkında Şī'i kaynaklara yapılan atıfların büyük çoğunluğunun eserin yalnızca ilk üç cildinde yer alması tabii olarak araştırmacıların dikkatini çekmiştir. İbn Hacer'in farklı talebelerinin farklı tarihlerde istinsah ettikleri *Lisān* yazmalarının incelenmesi, atıfların en erken tarihli el-Bedrānī ve İbn Ḳamer nüshalarında gayet az olmasına karşın sonraki nüshalarda beş kat kadar arttığını ve belirli bir noktada durduğunu ortaya koymaktadır. Dolayısıyla İbn Hacer'in Şī'i kaynaklardan *Lisān*'a yaptığı Şī'i ricāl girişleri eserin hicri 805'teki ilk telifinden ziyade talebeler ile icra edilen sonraki gözden geçirme süreçlerinin ürünüdür.

İbn Hacer'in Şī'i kaynaklardan eklediği raviler, *Lisān*'ın ait olduğu du'afā' türünün müteahhir dönemdeki hacim kazanma sebeplerinden birini oluşturur. *Lisān*'daki Şī'i kaynak kullanımı genellikle Şī'i ravi biyografileriyle ilgili olup onların Şī'i kimliklerinin, dolayısıyla hadiste zayıflıklarının ortaya konulmasına yarar. Sünni raviler hakkındaki nakiller ise *cerh-ta'dil* konusunda tayin edici bir konumda olmayıp ravinin kimliği ve tabakası gibi hususlarda ikincil işlevlere sahiptir. Yerleşik hale gelen mezhep ayrımlarının "öteki mezhep"ten kontrollü olarak istifadeyi mümkün kıldığı bir dönemde yaşayan İbn Hacer, makalede tespit edilen şartlar ve sınırlar dahilinde zengin kütüphanesindeki Şī'i kaynakları kullanmakta bir sakınca görmemiştir.

Bu makalede *Lisān*'daki Şī'i kaynaklara dair yapılan araştırmanın benzerleri hem hadis hem de diğer sahalara ait eserler özelinde gerçekleştirilebilir. Sünni müelliflerin mezhep farklılığını hangi dönemlerde

ve hangi ilmî sınırlara kadar tolere edebildiğini bu türden çalışmalarla gözlemlemek mümkündür. İktibas edilen Şİ'î kaynakların belirli bir problem, kitap, literatür veya ilim dalı düzeyinde hangi anlam ve işlevlere sahip olduğu metin içi tahlillerle ortaya çıkartılabilir. İslami ilimlerin yanında tarih ve edebiyat alanlarının da bu gibi mukayeseli çalışmalara açık olduğu özellikle kaydedilmelidir.

İbn Hacer'in *Lisân'*ına odaklanan bu makale klasik eserleri yazmalar eşliğinde incelemenin yalnızca matbu metinleri merkeze alan çalışma tarzına nispetle ne kadar verimli neticeler sağladığına da işaret etmektedir. Yazmalar, matbu metinler üzerinden yapılan tespitlerin kontrol edilerek geliştirilmesine ve gözden kaçmış ayrıntıların keşfine yarayabilir. Daha genel olarak, kitap veya problematik eksenli çalışmaların giderek arttığı günümüzde yeni araştırma soruları ve yöntemlerine, bakış açılarına ve tarihsel olgularla çok daha uyumlu analizlere kapı aralayabilir.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest:	Yazarlar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. / The authors declared that there is no conflict of interest.
Finansal Destek / Grant Support:	Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.
Yazar Katkıları / Author Contributions:	Mustafa Macit Karagözoğlu %50, Muhammed Enes Topgül %50

KAYNAKÇA

- el-‘Ămilî, Muḥammed b. el-Ḥasen el-Ḥur, *Emelu'l-Ămil*. Tah. Seyyid Aḥmed el-Ḥuseynî. 2 c. Bağdād: Mektebetu'l-Endelus, 1965.
- el-‘Aynî, Bedruddîn Maḥmūd b. Aḥmed. *İḳdu'l-Cumân fî Tārîhi Ehlî'z-Zamân: el-‘Aşru'l-Eyyübî*. Tah. Maḥmūd Rızḳ Maḥmūd. 4 c. Ḳâhira: Dâru'l-Kutub ve'l-veşâ'iki'l-Ḳavmiyye, 1431/2010.
- el-‘Avnî, eş-Şerîf Ḥâtîm. *Zeylu Lisâni'l-Mîzân*. Mekke: Dâru ‘Ălemi'l-Fevâ'id, 1418/1998.
- Azarifard, Mehdi – Hossein Sattar. "The Reinvestigation of Rijal Al-Kashi in Lisan Al-Mizan [of] Asqalani." *Ulûmu'l-Ḥadîş* (2022).
- el-Berḳî, Ebū Ca'fer Aḥmed b. Ebî ‘Abdillâh. *Kitâbu'r-Ricâl*. Tahran: İntişârātu Dânişgâh-i Tahran, tsz.
- Bevâ'ane, Lu'ey İbrâhîm. "Yaḥyâ b. Ebî Ṭay Mu'erriḥan." *el-Mecelletu'l-Urduniyye* 3:2 (2009): 39-64.
- Blecher, Joel, "Revision in the Manuscript Age: New Evidence of Early Versions of Ibn Ḥajar's *Fath al-Bārî*." *Journal of Near Eastern Studies* 76:1 (2017): 39-51.

- Brown, Jonathan. "A Man for All Seasons: Ibn 'Uqda and Crossing Sectarian Boundaries in the 4th/10th Century." *Al-'Uşūr al-Wuṣṭā* 24 (2016): 139-144.
- ed-Dāraḳuṭnī, Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. 'Umer b. Aḥmed. *el-Mu'telif ve'l-Muḥtelif*. Tah. Muvaḥfaḳ b. 'Abdulḳādir. 4 c. Beyrūt: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1986.
- Deṣṭi, 'Abdullāh. "'Alī b. el-Ḥakem ve Kitābuhū 'Meşāyihu'ş-Şī'a': Men Huve ve Eyne?" *Ulūmu'l-Ḥadīş* 11:22 (1428): 278-303.
- Ebū Ğudde, 'Abdulfettāh. "Taḳdimetu'l-Mu'teni bi'l-Kitāb." *Lisānu'l-Mizān*. Tah. 'Abdulfettāh Ebū Ğudde, 9 c. içinde 1:74-186. Beyrūt: Mektebetu'l-Maṭbū'āti'l-İslāmiyye, 1423/2002.
- Ebū Şāme, 'Abdurrahmān b. İsmā'il el-Maḳdisi. *Kitābu'r-Ravḍateyn fī Aḥbāri'd-Devleteyn en-Nūriyye ve'ş-Şalāḥiyye*. Tah. İbrāhīm ez-Zeybek. 5 c. Beyrūt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1418/1997.
- Eren, Mehmet. *Şī'a'da Hadis Ricāli İlmi-Kaynakları ve Konuları*. Konya: Adal Ofset, 2010.
- Ḥāmeney, 'Alī. *el-Uşūlu'l-Erba'a fī 'İlmi'r-Ricāl*. Çev. Mācid el-Ġarbāvi. Kum: el-Mu'avenetu'ş-Şekāfiyye li'l-Mecma'ī'l-'Ālemī li-Ehli'l-Beyt, 1414/1993.
- el-Ḥamevī, Şihābuddīn Yāḳūt b. 'Abdillāh. *Mu'cemu'l-Udebā' = İrşādu'l-Erib ilā Ma'rifeti'l-Edīb*. Tah. İḥsān 'Abbās. 7 c. Beyrūt: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1993.
- el-Ḥaṭīb el-Baġdādī. Ebū Bekr Aḥmed b. 'Alī. *Tāriḫu Medīneti's-Selām ve Aḥbāru Muḥaddisihā ve Zikru Kuṭṭāniha'l-'Ulemā' min Ġayri Ehliḫā ve Vāridihā*. Tah. Beşşār 'Avvād Ma'rūf. 17 c. Tunus: Dāru'l-Ġarbi'l-İslāmī, 1436/2015.
- Ḥubbullāh, Ḥayder. *Durūs Temhīdiyye fī Tāriḫi 'İlmi'r-Ricāl inde'l-İmāmiyye*. Haz. Aḥmed b. 'Abdulcabbār es-Semīn. Byy: Dāru'l-Fiḫḫi'l-İslāmī el-Mu'āşır, 1432/2012.
- el-'Irāḳī, Zeynuddīn, *Zeyl 'alā Mizāni'l-İ'tidāl*. Tah. Şubḫī es-Sāmerrā'ī. Beyrūt: 'Ālemu'l-Kutub – Mektebetu'n-Nahḍati'l-'Arabiyye, 1407/1987.
- İbn 'Asākir, Ebū'l-Ḳāsim 'Alī b. Ḥasen b. Hibetullāh. *Tāriḫu Medīneti Dimaşk*. Tah. Muḥibuddīn Ebū Sa'īd el-'Amrevī. 80 c. Beyrūt: Dāru'l-Fikr, 1415-1421/1995-2001.
- İbn Bābeveyh, Muntecebuddīn Ebū'l-Ḥasen 'Alī b. 'Ubeydullāh. *el-Fihrist: Esmā'u 'Ulemā'i'ş-Şī'a ve Muşannifin*. Tah. 'Abdulazīz eṭ-Ṭabāṭabāi. Beyrūt: Dāru'l-Aḍvā', 1406/1986.
- İbn Hacer, Aḥmed b. 'Alī el-'Asḳalānī. *Fetḫu'l-Bārī bi-Şerḫi Şaḫīḫi'l-Buḫārī*. Tah. Şu'ayb el-Arna'ūṭ ve diġerleri. 24 c. Beyrūt: er-Risāletu'l-'Ālemiyye, 1434/2013.
- İbn Hacer, Aḥmed b. 'Alī el-'Asḳalānī. *el-İşābe fī Temyizi'ş-Şaḫābe*. Tah. 'Ādil Aḥmed 'Abdulmevcūd – 'Alī Muḥammed Mu'avvaḍ. 8 c. Beyrūt: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1415/1995.
- İbn Hacer, Aḥmed b. 'Alī el-'Asḳalānī. *Lisānu'l-Mizān*. Tah. 'Abdulfettāh Ebū Ğudde. 9 c. Beyrūt: Mektebetu'l-Maṭbū'āti'l-İslāmiyye, 1423/2002.
- İbn Hacer, Aḥmed b. 'Alī el-'Asḳalānī. *Lisānu'l-Mizān*. (el-Bedrānī Nüşhası), Beyazıt Devlet Kütüphanesi, no. 1215 (1. cilt).
- İbn Hacer, Aḥmed b. 'Alī el-'Asḳalānī. *Lisānu'l-Mizān*. (el-Bedrānī Nüşhası), Süleymaniye Kütüphanesi- Laleli Koleksiyonu, no. 631 (2. cilt).

- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *Lisānu'l-Mizān*. (el-Biḳā'ī Nüshası), Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, no. A.2944.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *Lisānu'l-Mizān*. (İbn Hāsān Nüshası), Süleymaniye Kütüphanesi- Ayasofya Koleksiyonu, no. 3394.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *Lisānu'l-Mizān*. (İbn Kāmer Nüshası), Köprülü Fazıl Ahmed Paşa Kütüphanesi, no. 462.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *Lisānu'l-Mizān*. (el-Ḳalkaşendī Nüshası), Süleymaniye Kütüphanesi- Ragıp Paşa Koleksiyonu, no. 347, 348, 349.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *el-Mecma'u'l-Mu'esses li'l-Mu'cemi'l-Mufehres*. Tah. Yūsuf 'Abdurrahmān el-Mar'aşlı. 4 c. Beyrüt: Dāru'l-Ma'rife, 1413/1992.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *el-Mu'cemu'l-Mufehres ev Tecridu Esānidi'l-Kutubi'l-Meşhūra ve'l-Eczā'i'l-Mensūra*. Tah. Muḥammed Şekür el-Meyādinī. Beyrüt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1418/1998.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *Nuzhetu'l-Elbāb fi'l-Elkāb*. Tah. 'Abdulaziz b. Muhammed b. Şāliḥ. 2 c. Riyāḍ: Mektebetu'r-Ruşd, 1409/1989.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *Tabşiru'l-Muntebih bi-Taḥriri'l-Muştebih*. Tah. Muḥammed 'Alī en-Neccār. Beyrüt: Mektebetu'l-'İlmiyye, tsz.
- İbn Hacer, Ahmed b. 'Alī el-'Askalānī. *Tehzibu't-Tehzīb*. Tah. İbrāhīm Zeybek ve diğeri. 4 c. Beyrüt: Mu'essesetu'r-Risāle, 1432/2011.
- İbn Ḥallikān, Ebū'l-'Abbās Ahmed b. Muḥammed. *Vefeyātu'l-A'yān ve Enbā'u Ebnā'i'z-Zamān*. Tah. İḥsān 'Abbās. 8 c. Beyrüt: Dāru Sādır, 1972.
- İbn Keşir, Ebū'l-Fidā' İsmā'il b. 'Umer. *el-Bidāye ve'n-Nihāye*. Tah. 'Abdullāh b. 'Abdulmuḥsin et-Turkī. 21 c. Cize: Dāru Hecer li't-Ṭibā'a ve'n-Neşr, 1418/1997.
- İbn Mākūlā, Ebū Naşr 'Alī b. 'Alī. *el-İkmāl fi Raf'i'l-İrtiyāb 'ani'l-Mu'telif ve'l-Muḥtelif mine'l-Esmā' ve'l-Künā ve'l-Ensāb*. Tah. 'Abdurrahmān b. Yaḥyā el-Mu'allimī el-Yemānī. 6 c. Byy: yy. tsz. (Haydarabad: 1962-1967'nin ofseti).
- İbn Yūnus, Ebū Sa'īd 'Abdurrahmān b. Ahmed b. Yūnus eş-Şadefī el-Mışrī. *Tārīḫü İbn Yūnus el-Mışrī*. Tah. 'Abdulfettāḥ Fethī 'Abdulfettāḥ. 2 c. Beyrüt: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1421/2000.
- İbnu'l-'Adīm, Ebū'l-Ḳāsım 'Umer b. Ahmed. *Buḡyetu't-Taleb fi Tārīḫi Haleb*. Tah. Suheyl Zekkār. 12 c. Beyrüt: Dāru'l-Fikr, tsz.
- İbnu'l-Fuvaṭī, Ebū'l-Faḍl 'Abdurrazzāk b. Ahmed. *Mecma'u'l-Ādāb fi Mu'cemi'l-Elkāb*. Tah. Muḥammed el-Kāzım. 4 c. Tahran: Vizāretu's-Şekāfe ve'l-İrşādu'l-İslāmī, 1416.
- İbnu's-Sā'ī, 'Alī b. Enceb, *ed-Durru's-Şemīn fi Esmā'i'l-Muşannifin*. Tah. Ahmed Şevḳī Binbīn – Muḥammed Sa'īd Ḥaneşī. Tunus: Dāru'l-Garbi'l-İslāmī, 1430/2009.
- İbnu's-Şa'ār el-Mevşilī, Ebū'l-Berekāt Kemāleddīn Mubārek b. Ebī Bekr. *Ḳalā'idu'l-Cumān fi Ferā'idü Şu'arā'i Hāze'z-Zamān = 'Uḳūdu'l-Cumān fi Şu'arā'i Hāze'z-Zamān*. Tah. Kemāl Selmān el-Cubūrī. 9 c. Beyrüt: Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1426/2005.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler: Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İstanbul: İFAV, 2014.

- Ķasım 'Alī Sa'd. *Mevāridu'l-Hāfiẓ ez-Zehebī fī Kitābihī Mizāni'l-İ'tidāl fī Naqdi'r-Ricāl*. Beyrūt: Dāru'l-Beşā'iri'l-İslāmiyye, 1422/2001.
- Keĥĥāle, 'Umer Rıdā. *Mu'cemu'l-Mu'ellifin: Terācimu Muşannifi'l-Kutubi'l-'Arabīyye*. 15 c. Beyrūt: Mektebetu'l-Musennā - Dāru İhyā'i't-Turāşī'l-'Arabī, 1431/2010.
- el-Keşşī, Muĥammed b. 'Umer b. 'Abdulazīz. *İhtiyāru Ma'rifeti'r-Ricāl*. Tah. Ħasen Muştafavī. Meşhed: Dānişgāh-ı Meşhed, 1348 ĥş./1969.
- Kohlberg, Etan. "Dört Yüz Asıl." Ğev. Mustafa Macit Karagözoĝlu - Muhammed Enes Topgöl. *Şī'a'nın Hadis Anlayışı Üzerine İncelemeler*. Ed. Mustafa Macit Karagözoĝlu - Muhammed Enes Topgöl içinde, 133-175. İstanbul: Klasik, 2013.
- Krenkow, F. "İbn Hajar Al-'Asqalanī, Lisān Al-Mizān. Six vols. 8vo. 492, 514, 448, 494, 440, 868 + 12 pp. Haidarābād: Dā'iratul Ma'ārif, 1329-31." *Journal of the Royal Asiatic Society* 58:3 (1926): 541-542.
- Kurt, İsmail - Halil İbrahim Turhan. "En Az Bir Münekkit Tarafından Yalancılıkla Tenkit Edilen Hicrī İlk İki Asırdaki Rāvīlerin İncelenmesi." *ODÜ Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 11:1 (2021): 189-204.
- Kutluay, İbrahim. *İmāmiyye Şīası'na Göre Cerh ve Ta'dil*. İstanbul: Raĝbet, 2012.
- el-Mar'aşlī, Muĥammed 'Abdurrahmān, *Fethu'l-Mennān bi-Muĥaddimeti Lisāni'l-Mizān*. Beyrūt: Dāru İhyā'i't-Turāşī'l-'Arabī, 1415/1995.
- Melikyān, Muĥammed Bāķır. "Lisānu'l-Mizān ve'l-Maşādiru'r-Ricāliyye fi'l-Medreseti'l-İmāmiyye I", *Turāşunā* 33:1 (1438): 27-83.
- Melikyān, Muĥammed Bāķır. "Lisānu'l-Mizān ve'l-Maşādiru'r-Ricāliyye fi'l-Medreseti'l-İmāmiyye II", *Turāşunā* 34:1 (1439): 36-111.
- Melikyān, Muĥammed Bāķır. "Lisānu'l-Mizān ve'l-Maşādiru'r-Ricāliyye fi'l-Medreseti'l-İmāmiyye III", *Turāşunā* 34:2 (1439): 44-80.
- en-Necāşī, Aĥmed b. 'Alī. *Ricālu'n-Necāşī*. Beyrūt: Şeriketu'l-A'lemī li'l-Maĥbū'āt, 1431/2010.
- Ni'me, 'Abdullāh. "Muĥaddime", *Kenzu'l-Fevā'id*. Tah. 'Abdullāh Ni'me. 2 c. Beyrūt: Dāru'l-Aĥvā', 1405/1985.
- Oĝur, Necmettin. "Şia'da Ricāl İlminin Gelişimi ve Bu Alanda Yapılan Çalışmalar." Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2002.
- Öz, Mustafa - Abdullah Kahraman. "Ebû Ca'fer et-Tûsî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (DİA)*, 41:435-7.
- Öz, Mustafa. "İbn Bâbeveyh, Şeyh Sadûk." *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (DİA)*, 19:345-8.
- Öz, Mustafa. "İbn Şehrâşûb." *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (DİA)*, 20:376.
- Öz, Mustafa. "Necāşī, Ahmed b. Ali." *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (DİA)*, 32:475.
- Öz, Mustafa. "Şerif el-Murtazâ." *Türkiye Diyanet Vakfı İslām Ansiklopedisi (DİA)*, 38:586-8.
- Özkan, Halit - Mustafa Macit Karagözoĝlu - Muhammed Enes Topgöl. "Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh'i* Üzerine Yazılmış Şerhler.", *Hadis Şerh Literatürü I*, ed. Mustafa Macit Karagözoĝlu, içinde 169-313. İstanbul: İFAV, 2020.

- eş-Şafedî, Şalâhuddîn Hâlîl b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Tah. Aḥmed el-Arna'ût – Turki Muştafâ. 29 c. Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâşi'l-'Arabî, 1430/2000.
- Sandıkçı, S. Kemal. "İbn 'Ukde." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 20:427-428.
- es-Seḥâvî, Ebû'l-Ḥayr Şemsuddîn Muḥammed b. 'Abdurrahmân. *el-Cevâhir ve'd-Durer fi Tercemeti Şeyhi'l-İslâm İbn Hacer*. Tah. İbrâhîm Bâcis 'Abdulmecid. 3 c. Beyrût: Dâru İbn Ḥazm, 1419/1999.
- es-Seḥâvî, Ebû'l-Ḥayr Şemsuddîn Muḥammed b. 'Abdurrahmân. *el-İ'lân bi't-Tevbiḥ li-men Zemme Ehle't-Târîḥ*. Tah. Sâlim b. Gatar ez-Zufeyrî. Riyâd: Dâru's-Sumay'î, 1438/2017.
- Stewart, Devin J. "The Disputed Name and Origin of Abû al-Faṭḥ al-Karâjîkî (d. 449/1057)." *Turkish Journal of Shiite Studies* 3:1 (June 2021): 31-50.
- es-Subḥânî, Ca'fer. *Külliyyât fi 'İlmi'r-Ricâl*. Kum: Mu'essesetu'n-Neşri'l-İslâmî, 1425.
- es-Subkî, Tâcuddîn 'Abdulvehhâb b. 'Alî. *Ṭabaḳātu's-Şâfi'iyeti'l-Kubrâ*. Tah. 'Abdulfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv ve Maḥmûd Muḥammed eṭ-Ṭanâḫî. Kâhira: Maṭba'atu 'İsâ el-Bâbî el-Ḥalebî, 1963-1964.
- eş-Şâbuştî, Ebû'l-Ḥasen 'Alî b. Muḥammed. *ed-Diyârât*. Tah. Korkîs 'Avvâd. Bağdâd: Menşûrâtu Mektebetu'l-Muḥennâ, 1386/1966.
- et-Tahrânî, Âgâ Buzurg Muḥammed Muḥsin. *ez-Zer'â ilâ Teşânîfi's-Ş'â*. Tah. Seyyid Rıdâ b. Ca'fer Murtaḳâ el-'Âmilî. 26 c. Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâşi'l-'Arabî, 1420/2009.
- et-Tahrânî, Âgâ Buzurg Muḥammed Muḥsin. *Ṭabaḳātu A'lâmi's-Ş'â*. 17 c. Beyrût: Dâru İhyâ'i't-Turâşi'l-'Arabî, 1430/2009.
- Takim, Liyakat. "The Origins and Evaluations of Hadith Transmitters in Shi'i Biographical Literatures." *The American Journal of Islamic Social Sciences* 24:4 (2007): 26-49.
- Tomar, Cengiz. "İbnu'l-Fuvatî." *DİA*, 12:47-49.
- Topgül, Muhammed Enes. *Erken Dönem Şiî Ricâl İlmi: Keşşî Örneği*. İstanbul: İFAV, 2015.
- Turhan, Halil İbrahim. "Biyografi Yazım Tarihinde İbn Hacer: Müstekar/İdeal Metinlerin Oluşumu." *İslâm İlim Geleneğinde İbn Hacer el-Askalânî: Bir Memlûk Âlimi Portresi*, ed. Sezai Engin – Mehmet Fatih Yalçın, içinde 347-391. İstanbul: Siyer Akademi, 2021.
- eṭ-Ṭûsî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. el-Ḥasen. *el-Fihrist*. Tah. Seyyid Muḥammed Şâdîḳ âl-i Baḥru'l-'Ulûm. Necef: Mektebetu'l-Murtazaviyye, ts.
- eṭ-Ṭûsî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. el-Ḥasen. *Ricâlu't-Ṭûsî*. Tah. Cevâd el-Ḳayyûmî el-İşfahânî. Kum: Mu'essesetu'n-Neşri'l-İslâmî, tsz.
- Wynter-Stoner, Kyle. "The Maḥmûdiyyah: The History of a Library, Its Books, and Its Readers." Doktora Tezi, University of Chicago, 2022.
- ez-Zehebî, Ebû 'Abdillâḥ Şemsuddîn et-Türkmânî. *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ'*. Tah. Şuayb el-Arna'ût ve diğeri. 30 c. Beyrût: Muessesetu'r-Risâle, 1432/2011.
- ez-Zehebî, Ebû 'Abdillâḥ Şemsuddîn et-Türkmânî. *Mizânu'l-İ'tidâl fi Naḳdi'r-Ricâl*. Tah. Muḥammed Rıdvân 'Araksûsî ve diğeri. 5 c. Beyrût: Mu'essesetu'r-Risâle, 1430/2009.

ez-Zehebî, Ebü 'Abdillāh Şemsuddīn et-Türkmānî. *Tārīhu'l-İslām ve Vefeyātu'l-Meşāhīr ve'l-A'lām*. Tah. 'Umer 'Abdusselām Tedmurî. Beyrüt: Dāru'l-Kitābi'l-'Arabî, 1990.

ez-Zirikî, Hayreddīn, *el-A'lām: Kāmūsu Terācim li-Eşheri'r-Ricāl ve'n-Nisā' mine'l-'Arab ve'l-Musta'rabīn ve'l-Musteşriķīn*. 8 c. Beyrüt: Dāru'l-'İlm li'l-Melāyīn, 1404/1984.

